

VI. FEJEZET

A XVI. (—XVII.) század általános anyaga

A) Elbeszélő források

1. Hazai humanista történetírók

Összefoglaló képet ad az alább (268. l.) id. ált. ismertető munkák mellett : Marczali H., *Humanista történetírók* (Beöthy Zs.—Badics F., *Magyar irodalomtörténet* I. Bp 1906).

Brodaries István munkáját a mohácsi csatáról (1526 utáni leveleit, irodalmát ld. alább, 280. l.), valamint Szerémi György (II. Lajos volt káplánja) emlékiratát, bár az utóbbi 1538-ig terjed s így e kornak is forrása, ld. a Jagelló-kor forrásai között.

Oláh Miklós (1493—1568, Havasalföldről Erdélybe származott román nemesi család sarja, fiatalon II. Ulászló apródja, 1516-tól Szatmári György, majd Mária királyné titkára ; az utóbbit Mohács után Németalföldre kísérte ; hazatérve a Habsburgok híve, egri püspök, majd 1553-tól esztergomi érsek ; kir. helytartó) még Brüsszelben írta meg érdekes földrajzi és történeti tájékoztató munkáját : *Hungaria, sive de originibus gentis, regionis situ, habitu atque opportunitatibus liber singularis*. Kiadta Bél M. (AH I. 1735, a függelékben Oláh rövid életrajzi följegyzései : *Aetatis suae chronicon*, 1464—1558). További kiadás : Kollár Á. F. (Bécs 1763), Oláh másik, *Attila* c. munkájával együtt. Az utóbbit először Sambucus tette közzé Bonfini-kiadásának függelékében (Frankfurt 1581). A legújabb együttes kiadás : Juhász L. (BS, Bp 1938). Kisebb iratok : *Ephemerides*. 1552—1559 (SM I). Récsey V., *Egy XV—XVI. századbeli kézíratos formuláre Jászóvárrott* (Sz 1898 ; néhány önéletrajzi jegyzete 1524-től egy kódexben). Oláh M.-nak a kora humanistával, köztük Erasmussal való kapcsolatait is megvilágító levelezését kiadta Ipolyi A., *N. Oláh... codex epistolaris*, 1528—1538 (MHHS 25, Bp 1876, bevezetéssel). Egy folyamodását az udvarhoz (1543) kiadta Szádeczky L. (TT 1880), adománylevelét (1563) Récsey V. (TT 1894, 178), végrendeletét Merényi L. (TT 1896, 136). Kárfy Ö., *Adatok Oláh M. életéhez*, 1556 (TT 1901). Könyvtárára Csontos J. (MK 1883, 61). — Irodalom : Kollányi F., *Oláh M.* (KSz 1888). Hunfalvy P., *Oláh M. családi viszonyai és Hungáriája* (ITK 1891). Sörös P., *Ötven év Oláh M. életéből* (KSz 1903), és u. ő, *Egy fejezet Oláh M. életéből* (KSz 1905). Noszkay Ö., *Oláh M. levelezésének művelődéstörténeti vonatkozásai* (Érsekújvár 1903, d). Balogh M., *Oláh M. Hungáriája mint művelődéstörténeti kútforrás* (Bp 1903, d). Sörös P., *Oláh M. győri kanonoksága* (Sz 1915). I. Lupaş, *Doi umanisti români în secolul al XVI-lea* (Anal. Acad. Rom., Bukarest 1929), és u. ő, *Der erste Humanist aus rumänischem*

Gebblüt: N. Olahus aus Hermannstadt (Siebenbürgische Vierteljahrschrift 1940). Bezdech, *Familia lui N. Olahus* (Anuarul Inst. Ist. Nat. 1930). Kerecsényi D., *N. Oláh* (NRH 1934). Szemes J., *Oláh M.* (Esztergom 1936). V. Bucko, *M. Oláh a jeho doba* (Oláh M. és kora, Pozsony 1940). Schleicher P., *Oláh M. és Erasmus* (Bp 1941). Trencsényi-Waldapfel I., *Erasmus és magyar barátai* (Bp 1941).

Verancsics Antal (1504—1573, Statilco János, Zápolya erdélyi püspökének dalmáciai születésű, Páduában tanult, Magyarországra hívott unokaöccse) először János király, majd (1549—) a Habsburgok diplomatája, utóbb (1569) Oláh M. utódaként esztergomi érsek. Bonfini folytatásául nagyszabású történeti munkát tervezett: *De rebus gestis Hungarorum ab inclinatione regni historia*, mely azonban csak vázlatosan, egyes töredékeiben készült el az 1521—1574 közti időszakaszról. E történeti, valamint követi irataiból már Kovachich közölt néhányat (SM II), jobb, teljesebb és hozzáférhetőbb kiadást nyújt azonban Szalay L., *Verancsics A . . . összes munkái* c. 12 kötetes sorozatában.

Ennek 1. kötetében (MHHS 2, Pest 1857) latinnyelvű tört. dolgozatok találhatók Magyarország történelméhez (1490—1551), éspedig: 1. Bevezetés. 2. Nándorfehérvár bukása, 1521. 3. *De Georgii Utissenii, Fratris appellati, vita et rebus commentarius*. 4. Perhát pasa veszedelme, 1523. 5. *Liber de rebus Hungaricis*, 1536. 6. *De apparatu Joannis regis contra Sulimanum caesarem in Transsylvaniam invadentem*. 7. *De situ Transsylvaniae, Moldaviae et Transalpiniae*. 8. János király végrendelete. 9. Athinai Deák Simon (János híve). 10. Levél Verancsicshez Buda veszedelméről 1541-ben. 11. Észrevételek Jovius históriájának XXVIII. könyvére. 12. *Successus rerum Hungaricarum*, 1543. 13. *Excidium Albaregalis* (Székesfehérvár megvívása). 14. *Fragmentum rerum Hungaricarum*, 1551. 15. *Dialogus Verancsici cum fratre suo Michaele* (Konstantinápolyi útjáról). 16. Utazási napló, 1553. 17. Vegyes jegyzetek. Függelék: Oklevelek a Verancsics-család történetéhez.

A 2. kötetben (MHHS 3, Pest 1857) közölt magyar nyelvű dolgozatok Verancsics anyaggyűjtő módszerére is fényt vetnek. Acsády I. (Verancsics és Szerémi, ITK 1894) kimutatta, hogy ezeket (valamint a toldalékban közölt egyéb iratokat) nem maga Verancsics írta, hanem különböző szerzők (köztük Szerémi György), akikkel Verancsics anyagot gyűjtetett művéhez. A kötet tartalma: 1. *Memoria rerum* (krónikaszerű, magyar feljegyzések II. Lajos születésétől, 1504—1566). 2. *Az Lándorfehérvár elvesztésének oka*, 1521. 3. *Az császár ellen való conjurációnak kinyilatkozása* (Szolimán ellen, 1555). 4. Bornemisza Tamás budai polgár emlékezése Buda vesztéről, 1540—1541. A kötet toldalékában: 1. Levelek. 2. Beriszló Péter boszniai püspök (latin) életrajza Tomkó Jánostól. 3. *De Siculis Transylvaniae*. 4. *Del re Matthia*. 5. *Deditio Albae-Regalis*. 6. További oklevelek a Verancsics-család történetéhez.

A 3. kötet (MHHS 4, Pest 1858) Verancsics első (Zay Ferencsel vitt) portai követségének iratait tartalmazza (1553—1554); a 4. kötet (MHHS 5, Pest 1859) u. ezt folytatólag (1554—1557), benne a Ferdinándhoz küldött jelentések. Az 5. kötet (MHHS 6, Pest 1860) a második portai követség (1567—1568, Verancsics, Wyss, Teuffenbach) iratait (utasítások, levelek, jelentések); függelék: török békeszerződések, 1562, 1564. A 6—12. kötet (MHHS 9, 10, 19, 20, 25, 26, 32, Pest 1860 — Bp 1875, kiadta Szalay L. mellett részben már Wenzel G.) Verancsicsnak széleskörű humanista kapcsolatokról (Erasmus, Jovius, stb.) tanuskodó levelezését (1538—1573)

tartalmazza. Az utolsó (12.) kötetben (kiadta, életrajzi bevezetéssel, Wenzel G., Bp 1875, MHHS 32) különböző pótlások is, így Verancsics latin versei, beszédei, vallomása Fráter György halála ügyében, jövedelmi kimutatása, stb., valamint index az egész sorozathoz. További adalékokat közölt Kemény L., Verancsics levelezése a kassaiakkal, 1560—1563 (TT 1895). Újabbán: *Expeditionis Solymanni in Moldaviam et Transsylvaniam libri III. De situ Transsylvaniae, Moldaviae et Transalpiniae liber tertius*. Kiadta Eperjessy K. (Bp 1944, BS). — Verancsics első életrajzát unokaöccse, Verancsics Faustus írta meg: *Vita A. Verantii* (SM I). A további irodalom: Podhraczy J. (Pest 1857), Szalay L., *Verbőczy I. és Verancsics A.* (Adalékok, Pest 1859). Sörös P., *Verancsics és a reformáció* (KSz 1897), és u. ő, *Verancsics A. élete* (Esztergom 1898). Siklóssy L., *Verancsics A. mint műpártoló* (BpSz 1918).

A XVI. század első humanista nemzedéke széleskörű érdeklődése és szintetikus látása ellenére sem alkotott nagyobb szabású, befejezett művet. Oláh és Verancsics politikai és egyházi vezetők, s nem történészek voltak elsősorban. A második nemzedék több kész, de kevésbé eredeti szellemű művet hagyott ránk. Tagjai egyházi és világi főnemesek mellett udvari historikusok részint Bécsben, részint Erdélyben. Működésük a század második felére esik, a XVII. századba csak a hosszúéletű Istvánffy megy át.

Forgách Ferenc (?1535—1577). Oláh M. taníttatta Páduában. Ferdinánd alatt nagyváradi püspök, utóbb (1568) erdélyi oidalra, János Zsigmond pártjára állott, majd Báthori István kancellárja lett. 1572—1576 közt írta kortörténeti művét: *De statu reipublicae Hungaricae* (1542—1572), 22 könyvben. Kiadta (rosszul) Horányi E. (Pozsony—Kassa 1788), újabbán Majer F. (MHHS 16, Bp 1886, Forgách Simon és Istvánffy Miklós jegyzeteivel; bevezetés: Toldy F.). Istvánffy M. róla írt rövid életrajzi emlékezését kiadta Kovachich (SM I). Irodalom: Károlyi Á., *Új adat Forgách F. a történetírói életéhez* (Sz 1880), u. ő, *Forgách F. Antwerpenben*, 1562 (TT 1881). Sörös P., *Forgách F. élete* (Sz 1896, 2 közl), u. ő, *Forgách F. kortörténelme* (Sz 1897, 2 közl.), és u. ő, *Forgách F. kortörténelmének pécsi kézírata* (Sz 1915). Bártfai Szabó L., *Ghimesi Forgách F. évkönyvei, különös tekintettel művelődéstörténeti adataira* (Bp 1904), és u. ő, *Ghimesi Forgách F.* (Bp 1904, MTE). Madzsar I., *Adatok Forgách F. kortörténetének kritikájához* (Bp 1901) megállapítja főbb forrásait: a hazai történetre Tinódi, a külföldi adatokra Sleidanus, Ulloa, Jean de Serres egykorú művei. Biró V., *Forgách mint történetíró* (Kolozsvár 1908). Botár I., *Forgách F. emlékiratainak kritikája* (Sz 1933, pótf.).

Brutus János Mihály (1517—1592), Báthori István velencei születésű, Páduában tanult, Forgách közvetítésével Erdélybe került udvari történésze (1574-től), aki urát Lengyelországba is elkísérte, s ott írta meg (Jovius és mások felhasználásával) Bonfini igen terjedős, bőbeszédű humanista stílusban folytató munkáját, melyben feladata volt a Zápolya-ház politikáját a Sambucus-féle Habsburg-történetírással szemben igazolni: *Rerum Hungaricarum libri XX* (1490—1552; az utolsó öt könyv elveszett). Kiadta Toldy F. (a 3. kötetet részben Nagy I.), *Brutus J. M... Magyar históriája* (3 kötet, MHHS 12—14, Pest 1863—Bp 1876). A XVI. századra a 2. (5—8. könyv) és a 3. könyv (9—14. könyv és a 15—20. könyv töredéke) vonatkozik. Egyéb írásai: *De historiae laudibus* (Krakó 1578), *Selectarum epistolarum libri V* (Krakó 1583, Berlin 1698). — Irodalom: Toldy F., *Brutus* (*Összegyűjtött munkái* II., Pest 1868, túlbecsüli). Fraknoi V., *Brutus M., Báthory I. udvari történetírója* (Sz 1887). Fabritius K., *Brutus J. M. életéhez*

(TT 1879). Vitorisz J., *De I. M. Bruti Historiae Hung. latinitate* (EPhK 1890). Borovszky S., *Brutus magyar históriájának ismeretlen kézírata* (Sz 1900). Dézsi L. (ITK 1900). Kovács L. J., *Brutus magyar kortörténetének forrásai* (Sz 1916, 2 közl.). A. Veress, *Il veneziano G. M. Bruto e la sua storia d'Ungheria* (Velence 1929, kny. Archivio Veneto). Papp M., *Brutus J. M. és Báthory I. magyar humanistái* (Bp 1940 d).

Zsámboky (Sambucus) János (1531—1584), Miksa király udvari történetírója, számos történelmi érdekű szöveg első kiadója. Sokirányú humanista irodalmi működését jellemzi, hogy a RMK majdnem félszáz munkáját sorolja fel, 69 kiadásban. Bécsben írta meg, Habsburg-párti szellemben, Ferdinánd és Miksa korának főbb eseményeit, különösen 1552—1556 török harcait, az először általa kiadott Bonfini folytatójaként, de egységes mű helyett különféle latin történeti tanulmányokban. A fontosabbak: *De expugnacione arcis Temesvár, 1552*; *Rerum ad Agriam ... gestarum narratio, 1552* (Tinódi éneke alapján Eger ostromáról készült szöveg); *De obsidione Zygethi ... narratio, 1556*. Közölte a Bonfini-kiadás (Basel 1568) függelékében, valamint Reusner (RMP). Néhány rövid szövegét (köztük: *De praelio ad Mohats, De origine odii Joannis vajdae nota*) kiadta Kovachich (SRM I); végrendeletét kiadta Bálint Nagy I. (LK 1929, 350). — Irodalom: Illésy J., *Számbooky J. történetirőről* (Sz 1899). Kóssa Gy., *Adatok Számbooky J. életéhez* (ITK 1908). Orbán J., *Számbooky J.* (Szeged 1916, d). Bach E., *Un humaniste hongrois en France. J. Sambucus et ses relations littéraires, 1551—1584* (Szeged 1932). Várady I., *Relazioni di Giovanni Zsámbooky coll'umanesimo italiano* (kny. C 1936).

Istvánffy Miklós (1538—1615) dunántúli birtokos nemesi család sarja, Zsámbooky és Oláh Miklós pártfogoltja, az utóbbi Bolognában és Páduában taníttatta, majd maga mellé vette kancelláriai titkárnak; Rudolf alatt mint alnádor nagy politikai szerephez jutott. Illésházy perében vitt szerepe miatt vádak érték. 1608-ban a nádorválasztáson a protestáns Illésházyval szemben lemaradt. A katolikus Habsburg-politika híve, s messzeemenően ilyen szempontokat érvényesít nagy hatást tett művében is: *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV* (1490—1606; 3 további könyvnek csak vázolata maradt, 1606—1613). Kiadásai közül a legjobb a Pázmány Péter megbízásából készült első (Köln 1622). Magyar fordításai: Tállyai Pál (1629, kézírata az Egyet. könyvtár Kaprinay-gyűjteményében); újabban: Vidovich Gy. (2 kötet, Debrecen 1867—1871). Ld. Nagy I., *Istvánffy munkája fordításairól* (Sz 1869). Későbbi folytatását ld. a XVII. század forrásai között. Istvánffy felhasználja Bonfini, Brodaries, Zermegh, Tinódi, Jovius, Tubero műveit. A 15. könyvtől kezdve saját korára (1547—1606) különösen részletes, főleg a hadi eseményekre, de kevés gazdasági vagy társadalmi érdekű adattal. A „magyar Livius“ melléknevet költött humanista beszédei és gördülékeny latinsága miatt kapta. A neveket is latinizálja. Pázmány számára a reformációról készített iratát: *De ortu et progressu haeresis in Hungaria*, kiadta Pray Gy. (*Historia* XVIII. 129); Forgáchról írt vázlatát Kovachich (SM I). Levelezéséből közöl Szerémi (Sz 1874, 58) és u. ő, *A Draskovichok ... levéltárából* (TT 1893, 3 közl., 1576—1601). — Irodalom: Kerékgyártó Á., *Istvánffy M. históriája ismertetése és bírálatáról* (ITK 1892). Soós, *De N. Istvánffy latinitate* (1894). Starck A., *Istvánffy M. és Historia regni Hungarici-ja* (Debreceni kat. gimn. ért. 1895). Margalits E., *Horvát tört. repertórium* (I. 98., 103: Kukuljević horvátnak tekinti). Holub J., *Istvánffy históriája hadtörténeti szempontból* (1909, d) és u. ő, *Az Istvánffy-család* (T 1909). Holik

Fl., *Istvánffy M. mint költő* (ITK 1922). Bóta K., *Istvánffy Miklós* (Bp 1938, d). Fodor H., *Istvánffy M. históriájának forrásai* (Pécs 1940, a Jagelló-kori részre, gyenge és fontoskodó, d).

A harmadik nemzedék, mely a XVI. század közepe után született, új, szakszerűbb irányt hoz a humanista történetírásba. Tagjai már nem befolyásos nagyurak, vagy főpapok, hanem az erdélyi fejedelmi udvar körében működő vagyontalan íróemberek, nevelők, tisztviselők, akik fő élményüket a századvég válságos, háborús korszakában szerezték. Műveik a XVI. század végének forrásai. Ilyen Baranyai Decsi János (ld. 305. l.) és főleg:

Szamosközy (Zamosius) István, a korszak legjobb magyar történetírója (1570—1608; szegény nemes árvafiú) mint nevelő Páduában tanult, ott jelent meg első műve az erdélyi római feliratokról: *Analecta lapidum* (1593). Bocskai alatt a fehérvári levéltár conservátora és udvari történetíró lett. Sokáig kéziratban maradt (és Matthias Miles meg Bethlen Farkas által egyes részeiben kiírt) műveiből a következők jutottak ránk: 1. *Rerum Ungaricarum libri IV* (1566—1586). 2. *Rerum Transylvanicarum Pentades* (1598—1599, csak az első 5 pentas és a 6. pentas első könyve maradt meg). 3. *Hebdomades* (megmaradt a 6—8. rész, 1603). 4. *Magyar naplószerű feljegyzések*. E műveket kiadta (nem mindenütt kifogástalan szöveggel) Szilágyi S., *Szamosközi I. történeti maradványai* (4 kötet, MHHS 21, 28, 29, 30, Bp 1876—1880), az egyes kötetek tartalma megfelel a fenti sorrendi számoknak. A 4. kötetben a feljegyzések (1551—1604, 1604—1605, 1608) mellett függelék: újabban felfedezett részletek és latin versek. Ezt további szövegekkel kiegészítette Pettkó B., *Szamosközy I. történeti maradványai* (TT 1889), és u. ő, *Újabb pótlékok Szamosközy tört. feljegyzéseihez* (TT 1892, 2 közl.), valamint Szekfű Gy., *Szamosközy műve az 1594. év eseményeiről* (Sz 1908). Egy históriás éneket (ld. 328. l.) is neki tulajdonított Szádeczky L., *Szamosközy magyar históriás éneke az 1610-iki Kendy-féle összeesküvésről* (Sz 1899, 2 közl., latin szövege: Pettkó B., TT 1888), hogy azonban ez nem az ő műve, megállapította Szekfű Gy., *Adatok Szamosközy I. történeti munkáinak kritikájához* (Bp 1904), aki pontos kútfővizsgálat mellett kiemeli, hogy Szamosközyt humanista stílusa mellett is nagy kritikai készség jellemzi, részletessége és jólértesültsége következtében a századforduló magyar, s főleg erdélyi történetének egyik legfontosabb forrása; ő az első igazi, hivatásos történetíró. Szamosközy felhasználta Gyulafi Lestár alább (305. l.) id. feljegyzéseit is. Szamosközy írta viszont a másoló Enyedi Pál neve alatt fennmaradt prózai siralmat Erdély pusztulásáról a XVI—XVII. század fordulóján (ld. 306. l.). Szamosközynek historikus érdemeiért Rákóczi Zsigmondtól kapott adománylevelét (1607) közli P. Szathmáry K. (GyF IV. 94). Latin verseire: ITK 1893, és Hegedüs I., *Szamosközy költői maradványai* (Sz 1904). Bagyary S., *A magyar művelődés a XVI—XVII. században Szamosközy I. történeti maradványai alapján* (Esztergom 1907, d), és u. ő, *Adalék Szamosközy I. életrajzához* (Sz 1907). I. Crăciun, *Cronicarul Szamosközy și insemnurile lui privitoare la Români, 1566—1608* (Kolozsvár 1928).

A többi erdélyi történetírót ld. alább az erdélyi anyagban (291. l.), a korszak egyéb elbeszélő forrásait pedig a következő fejezetek élén. A XVI—XVII. századból több mint 200 egykorú (nagy részt kézirat) naplót, feljegyzést, stb. sorol fel Kovachich M. Gy., *Series chronologica diariorum* (SRM I. Buda 1798).

2. Külföldi források

A XVI—XVII. század európai történetírásának fejlődéséről általános útbaigazítást nyújt E. Fueter, *Geschichte der neueren Historiographie* (München—Berlin 1925). Szűkebb időszakokra, török-magyar vonatkozásban: Waaculik M., *A törökkor kezdetének nyugati történetirodalma* (Bp 1937, d). Néhány magyar vonatkozásban is fontosabb egykorú nyugati szerző:

Paulus (Giovio) Jovius (a magyar humanisták egyik fő mintaképe, aki Rómában hosszú évtizedeken át készítette saját korának történetét), *Historiarum suae aetatis libri XIV*, 1497—1547 (Basel 1567, stb.). Sok információt tartalmaz Magyarországról, így pl. Kőszeg ostromára, legalábbis állítása szerint, Bécsben járva, Jurisichtól kapott adatokat. Verancsics kritikai megjegyzéseket írt művéhez (ld. fent). Értesüléseit vizsgálja Sulica Sz., *Adalékok Jovius Historiája magyar vonatkozásainak forrásaihoz* (Bp 1907, d). Jovius egyéb kiadványai közül: *Turcicarum rerum commentarius* (Wittenberg 1537), *Ursprung des türkischen Reichs* (Augsburg 1538; francia kiadásban is).

Johannes (Philipson) Sleidanus (1506—1556, Strassburg követe a tridenti zsinaton, a reformáció korának nagy tekintélyt szerzett történetírója), *De statu reipublicae ac religionis sub Carolo Quinto Caesare commentarii* (Strassburg 1555, 1559; Frankfurt 1785). H. Baumgarten, *Über Sleidans Leben und Briefwechsel* (Strassburg 1878).

Jacobus A. (de Thou), Thuanus (1553—1617, francia államtanácsos, a párisi rendi parlament elnöke) nagy összefoglalásban írta meg kora történetét: *Historiae sui temporis*, 1546—1607 (Paris 1608, London 1733).

Nicolaus Reusner, *Rerum memorabilium in Pannonia sub Turcorum imperatoribus . . . bello militiæque gestarum exegeses* (Frankfurt 1603), és u. ő, *Syndromus rerum Turco-Pannonicarum historiam centum quinquaginta annorum complectens* (2 kötet, u. ott 1627). Különböző hazai és külföldi szerzőknek a XVI. század magyarországi török háborúk egyes mozzanatairól írt kisebb-nagyobb szövegeit tartalmazó gyűjtemény.

Johannes (Lewenklaw) Leunclavius (török szövegeket feldolgozó német szerző), *Historiae Musulmanae Turcorum de monumentis ipsorum exscriptae* (Frankfurt 1591); u. ő, *Neuwe Chronica Türkischer Nation von Türcken selbst beschrieben* (u. ott 1590, 1595). Egyéb irataira ld. Apponyi S. (H III).

3. Egykorú újságlapok, nyomtatványok

A Magyarországot főleg a török hódítás nagy problémáján át, s rendszerint a főbb hadieseményekkel kapcsolatban érintő külföldi, és különösen a nagyszámú német újságlapok, egykorú nyomtatványok (ezekkel együtt a históriás „népénekek”), majd a XVII. századi hetilapok igen nagy, és az újranyomások, egymásból való kiollózások és átvételek, valamint a tényleges tudósítások és hatodikézből vett ferdítések, rémhírek és egyéb szenzációk kevertsége miatt forráskritikailag roppant szövevényt képező anyagáról a bevezetésben id. könyvészeti összeállítások (Apponyi S., H; a németekre Kertbeny, a franciákra Kont; ld. 9. l.) mellett némi tájékoztatást nyújtanak az alábbi összeállítások: Majláth B., *Budapest történetének irodalma*, 1493—1700 (Bp 1886); bővebb anyaggal és az egyes nyomtatványok párosos ismertetésével: Ballagi A., *Buda és Pest a világirodalomban*; 1473—1711

(I. Bp 1925; 1600-ig). Hp Kabdebo, *Bibliothek zur Geschichte der beiden Türkenbelagerungen Wiens, 1529 und 1683* (Bécs 1876), ehhez ld. még a XIII. fejezetben a visszafoglaló háborúk, előzőleg pedig Mohács, valamint Bethlen Gábor korának anyagát is. A nagy anyagból inkább kiragadott, érdekesebb adalékokat hoztak, néhány főbb kritikái megjegyzés kíséretében: Bleyer J., *Magyar vonatkozású német népelemek, 1556—1697* (EPk 1897), és Leffler B., *Magyar vonatkozású német népelemek* (Sz 1911, 5 közl.), és u. ő, *Adalék a magyar vonatkozású német újságok bibliográfiájához* (MK 1913; a drezdai kir. könyvtár magyar vonatkozású újságai, 1619—1621), valamint Huszár I., *Hazánkra vonatkozó külföldi újsághírek a XVI—XVII. századból* (Sz 1912, kivonatos közlés magyarul E. Bachner alább id. gyűjteményéből). Szakszerű bibliográfiát nyújt újabban (bár tárgyánál fogva korlátozott anyagról) Hubay I., *Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban, 1480—1718* (Bp 1948).

Az egykorú német hirlapanyag teljes összeállítására és kritikai feldolgozása német részről is hiányzik. A legfőbb jegyzék (bár csak a „Zeitung“ címűeket tekinti újságnak) máig E. Weller, *Die ersten deutschen Zeitungen 1505—1599* (Stuttgart 1872; ehhez kiegészítések, részben tőle, részben utóbb másoktól: Germania 1881, 106; Zentralblatt für Bibliothekwesen 1888, 214; u. ott Beiheft, 1890, 142; u. ott 1892, 54). Az anyag közlésében sem a rendszeresség, hanem egyrészt a verses anyag, másrészt a kuriózumok iránti érdeklődés szempontjai érvényesültek: a népelemeket L. Soltan (és Hildebrandt) első gyűjteményei (2 kötet, Lipcse 1836, 1856) valamint M. Körner hasonló kiadványa (Stuttgart 1840) mellett főleg R. Liliencron adta ki: *Die historischen Volkslieder der Deutschen vom 13. bis 16. Jahrhundert* (4 kötet és pótlás, Lipcse 1865—1869), S. R. Wolkan, *Zu den Türkenliedern des 16. Jahrhunderts* (Bécs 1898). A prózai hírek anyagára: I. Scheible, *Die Fliegenden Blätter des 16. und 17. Jahrhunderts* (Stuttgart 1850; az ulmi könyvtárból), és főleg E. Bachner, *Das Neue von Gestern. Kulturgeschichtlich interessante Documente aus alten deutschen Zeitungen* (3 kötet, München 1911). A XVII. századra W. Schöne facsimile-közlései: *Der Aviso des Jahres 1609* (Lipcse 1939), *Die Relation des Jahres 1609* (u. ott 1940) és u. ő, *Die deutsche Zeitung des XVII. Jahrhunderts in Abbildungen* (u. ott 1940). A XVII. század anyagára ld. még: G. Rennert, *Die ersten deutschen Post-Zeitungen* (Berlin 1940). — Az egykorú német hirlapfejlődést részletesen előadja K. Schottenloher, *Flugblatt und Zeitung* (Berlin 1922, irodalommal); a népének és újság kapcsolatára: P. Roth, *Die Neue Zeitungen in Deutschland im 15. und 16. Jahrhundert* (Lipcse 1914). A török probléma visszhangját próbálja összeállítani R. Ebermann, *Die Türkenfurcht. Ein Beitrag zur Geschichte der öffentlichen Meinung während der Reformationszeit* (Halle 1904).

Az idevonatkozó hazai kritikai irodalomból Turóczi-Trostler J. XVII. századi vonatkozású szövegvizsgálatai (362. l.) mellett: Pukánszky B., *Geschichte des deutschen Schrifttums in Ungarn* (Münster 1931, a „Türkennot und Zeitungen“ c. fejezet) megállapítja, hogy az egykorú hirlaptudósítások nagyrésze nem magyarországi eredetű. A török probléma német visszhangját egységes képhez foglalja Horváth M., *A törökveszedelem a német közvéleményben* (Bp 1937, d).

Határozott és alapos kritikát alkalmaz újabban (a német közlésekre, feldolgozásokra is kiterjedően) Benda K., *A törökkor német újságirodalma, A XV—XVII. századi német hirlapok magyar vonatkozásainak forráskritiká-*

jához (Bp 1942), arra az eredményre jutva, hogy az anyag sokkal jellemzőbb a politikailag, vallásilag is széttagolt németiség egyes társadalmi osztályaira, stb., semmint a korabeli magyar-török realitásokra. Ezt az anyagot egyéb külföldi vonatkozásban kiegészítik: Györy J., *A kereszténység védőbástyája. Magyarország képe a XVI. századi francia irodalomban* (Bp 1933, kny. M), és Waldapfel J., *Magyarország sorsának XVI. századi lengyel visszhangja* (EPbK 1940).

4. Török források

A legfontosabb török elbeszélő szövegek magyar fordításban megjelentek az Akadémia által kiadott *Török-magyarokori Történelmi Emlékek* (=TMTE) sorozatának II. osztályában: *Török történetirók* (5 kötet, Bp 1893—1916). Ebből a Thury J. által kiadott első két kötet (1566-ig; Bp 1893—1896) a következő XVI. századi szövegeket tartalmazza:

A magasállású, tudós Kemálpasazáde († 1534) *Mohács-náme* e. munkáját (ld. a Jagelló-kor forrásai között), mely Szolimán alább id. naplóját felhasználva mondja el a szultán seregének Budára vonulását Mohács után, majd kivonulását az országból a főváros felgyujtása és Szeged, stb. kirablása után (Thury I.).

Szolimán szultán hadjáratairól vezetett hivatalos tábori *naplói*t, melyek az eseményeket napok, ill. menetállomások szerint száfszavúan, de időrend szempontjából megbízhatóan jegyzik fel; a függelékben szultáni oklevelek (1385—1541), köztük Szolimán irata a mohácsi csatáról, valamint 1541-es hadjárataról, mely utóbbiban Buda elfoglalásáról és hódító szándékairól igen jellemző módon nyilatkozik (Thury I.). Az 1529-es naplót előzőleg közölte W. F. A. Behrnauer, *Sulaiman des Gesetzgebers . . . Tagebuch auf seinem Feldzuge, 1529* (Bécs 1858) és Budenz J., *Szulejman naplója 1529-iki bécsi hadjárataról* (MTT XIII).

Lutfi pasa (1539-ben nagyvezér, a megelőző hadjáratokban résztvett), *Az Oszmán-ház története* (1554-ig), benne 1529, 1532 harcai, Katzianer veresége 1537-ben, Buda elfoglalása (1541), védelme (1542), 1552 hadjárata (Thury II.).

Ferdi (ugyancsak kortárs), *A törvényhozó Szolimán története* (1542-ig), benne 1529, 1530 (Buda ostroma és fölmentése), 1532, 1541 hadi eseményei (Thury II.).

Dselálzáde Musztafa (Szolimán diváni jegyzője), *Az országok osztályai és az utak felsorolása* (1556-ig); az előzőekben is tárgyalt események mellett részletesen leírja az 50-es évek várháborúit (Temesvár, Eger, stb.). (Thury II.).

Szinán csasz megírta az 1543. évi hadjárat történetét (Valpó, Siklós, Pécs, Esztergom, Székesfehérvár, stb. veszte), melyben mint „hivatalos“ krónikás résztvett (Thury II.).

Kâteb Mohammed Záim (nagyvezéri titkárnak, 1577 körül írt) *Történetek gyűjteménye* e. munkája, benne az 1526—1566 közti hadiesemények leírása (Thury II.).

A Thury munkáját folytató Karácson I. előbb a *Török Történetirók* IV. és V., Evlia Cselebi utazásait (1660—1664; ld. 384. l.) tartalmazó kötetét adta ki (Bp 1903), az általa kéziratban hagyott III. kötetet Szekfü Gy. rendezte sajtó alá, aki bevezető kritikai tanulmányában, *A hódoltságkorabeli*

török történetírók (külön is : TSz 1916, 2 közl.) megállapította, hogy a Thury J., és nyomában Gömör G. és R. Horváth J. által is hitelesnek vett (részben fent is id.) török elbeszélők, bármennyire módjuk volt is vezető állásaiknál vagy jólétesültségüknél fogva pontosan ismerni ami történt, nagymértékben megbízhatatlanok, mert a dolgokat, egy kissé mint a meseírók, kész sablonok alkalmazásával úgy adják elő, ahogy ők, ill. hallgatóságuk szerették volna, hogy történjenek. Az első közülük, akit az események tényleges lefolyása kezdett érdekelni, a magyarországi, pécsi születésű XVII. századi Pecsevi, aki Istvánffyból és Heltai Gáspárból fordítottatott magának ; bő jellemzését ld. Thury J., *Pecsevi viszonya a magyar történetíráshoz* (Sz 1892, 5 közl.) ; néhány életrajzi adat : Gömör G. (HK 1890, 417). Fr. Babinger, *Die Geschichtschreiber der Osmanen und ihre Werke* (Lipese 1927). Néhány töredékes adatot közölt újabban a British Museum arab kézírataiból Janicsek I., *Keleti krónikák a török-magyar világról* (HK 1928).

B) Iratkiadások

Az 1526—1606 közti magyar országgyűlések iratait (királyi meghívólevelek, királyi biztosok, követek jelentései és esetleges naplói, stb.) a *Magyar Országgyűlési Emlékek* (MOE) sorozatában bevezető tanulmányokkal közölte Fraknói V. és (a 9. kötettől) Károlyi Á. (12 kötet, Bp 1874—1917). Az erdélyi vonatkozású iratokat (1541-től) ld. az erdélyi fejezetben. A horvát országgyűlési iratokat ld. F. Sisié köteteiben (17. l.).

A törvények megtalálhatók a CIH megfelelő köteteiben. Sambucus szemelvényei (1581) után az első XVI. századi nyomtatott törvénygyűjteményt Mossóczy és Telegdi püspökök adták ki : *Decreta, constitutiones et articuli regum inclityi regni Ungariae* (1584). Az első gyűjtemény, mely a *Corpus Iuris Hungarici* címet viseli : Szentiványi M. (1696). Ld. Iványi B., *Mossóczy Zakariás és a magyar Corpus Iuris keletkezése* (Bp 1926) és Párniczky M.—Bátyka J., *A magyar Corpus Iuris. Az első kiadások forrásai* (Bp 1936).

Az államigazgatással, stb. kapcsolatos iratanyagra : Tagányi K., *A magyar udvari kancelláriai levéltár* (Sz 1898). R. Kiss I., *A magyar helytartótanács I. Ferdinánd korában és 1549—1551. évi leveles könyve* (Bp 1908). Kolozsváry S.—Óvári K., *A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye* (Bp 1890—1897, 5 rész 8 kötetben, területileg, megyék szerint elosztva).

A gazdasági és társadalmi vonatkozású anyagot ld. alább, az irodalom megfelelő szakaszában ; ehhez hozzá kell venni a Bevezető részben felsorolt családi okmánytárak idevonatkozó köteteit.

Hazai levéلكiadások : Pray Gy., *Epistolae procerum regni Hungariae* (3 kötet, Pozsony 1806). Szalay Á., *Négyszáz magyar levél a XVI. századból, 1504—1560* (*Magyar levelestár* I., Pest 1861). Deák F., *Magyar hölgyek levelei, 1515—1709* (Bp 1879). Radvánszky B., *Történelmi levelek a hédervári levéltárból* (TT 1879—1880). Szádeczky L., *Magyar levelek a XVI. század közepéről, 1551—1553* (TT 1880), és u. ö., *Magyar levelek a bártfai levéltárból, 1535—1565* (TT 1882). Komáromy A., *Magyar levelek a XVI. századból* (TT 1907—1911, 11 közl.) Mályusz E., *Az Orsz. Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei* (LK 1923—1929, 8 közl.). Házi J., *XVI. századi magyar nyelvű levelek Sopron város levéltárából* (Sopron 1928). Eckhardt S., *Két vitéz nemesúr. Telegdy Pál és János levelezése a XVI. század végéről* (Bp 1944).

A magyar vonatkozású külföldi anyagból: Hatvani (=Horváth) M., *Magyar történelmi okmánytár a brüsseli orsz. levéltárból és a burgundi könyvtárból* (4 kötet, Pest 1857—1859), Habsburg iratanyagból (1441—1652), benne I. Ferdinánd, Mária királyné mint németalföldi helytartó, V. Károly, II. Miksa, Rudolf, stb. magyar és erdélyi vonatkozású levelezése. Simonyi E., *Magyar történelmi okmánytár londoni könyv- és levéltárakból, 1521—1717* (Pest 1859, MHHD 5); ennek ugyancsak általa kiadott további kötetét 1517—1629 (Bp 1875, MHHD 16) az Akadémia kivonta a forgalomból.

Az egész korszakra érdekes velencei követjelentések anyagára: E. Alberi, *Relazioni degli ambasciatori al Senato* (15 kötet, Firenze 1839—1863). Az ú. n. végjelentéseket hozza J. Fiedler, *Relationen venezianischer Botschafter über Deutschland und Österreich im XVI. Jahrhundert* (Bécs 1870, FRA 30); ennek alapján Wertheimer E., *Magyarország állapota a XVI. és XVII. században* (Sz 1875), és u. ő, *A velencei diplomácia, különösen a XVI. és XVII. században* (Sz 1877), valamint Salamon F., *A velencei követek Magyarországról, 1557, 1563 (Kisebb tört. dolgozatai, Bp 1889)*. A rendszeres, folyó jelentések abbamaradt kiadása: G. Turba, *Venetianische Depeschen vom Kaiserhofe* (Dispacci di Germania; 3 kötet, Bécs 1889—1895).

A pápai nunciusok nemcsak vallási, hanem politikai tekintetben is részletes információkat tartalmazó (bár a XVII. században már kevésbé értékes), mennyiségben az egész korszakon át egyre növekvő jelentéseiből egész Közép- és Keleteurópára használható anyagot adott ki a munkafelosztással készült *Nuntiaturberichte aus Deutschland nebst ergänzenden Aktenstücken* c. nagy sorozatban a római porosz intézet, a bécsi akadémia és a Görres-társulat (az utóbbi *Quellen und Forschungen* c., Paderbornban kiadott sorozatának is részeként). A tartalmában itt nem részletezhető sorozat fontosabb részeit ld. az egyes fejezetek anyagában.

Egyéb külföldi anyag: Óváry L., *Kutatások a nápolyi Farnese-levéltárban* (Sz 1877). Kollányi F., *Regesták a római és pármái levéltárakból, 1524—1597* (TT 1905). Szittay D., *A simancasi spanyol állami levéltár magyar vonatkozású anyaga* (LK 1924). A francia politika keleti vonatkozásaira: E. Charrière, *Négociations de la France dans le Levant, 1515—1589* (4 kötet, Paris 1848—1860), Weiss, *Papiers d'Etat du Cardinal Granvelle* (9 kötet, 1841—1852). Ribier, *Lettres et mémoires d'Etat* (Paris 1677), valamint az alább (281. l.) id. anyag. *Calendar of State Papers Relating to English Affairs Existing in the Archives and Collections of Venice* (8 kötet, London 1864—1884). Nagy I., *Magyar történelmi adatok Svédhóban* (MTT III), B. Dudik, *Forschungen in Schweden für Mährens Geschichte* (Brünn 1852) alapján.

A cseh országgyűlések anyagát 1526-tól 1605-ig kiadta a cseh orsz. levéltár: *Die böhmischen Landtagsverhandlungen und Landtagsbeschlüsse* (Prága 1877-től), ezt a morva országgyűlésekre kiegészíti F. Kameníček, *Zemské sněmy a sjezdy moravské, 1526—1628* (3 kötet, Brünn 1900—1905).

A török-magyar viszonynak a hódolt területre vonatkozó, gazdasági társadalmi jelentőségű anyagát (defterek, stb.) ld. alább az irodalom megfelelő szakaszában (246. l.). Az általános jellegű politikai iratanyag: Gévay A. hasznos gyűjteménye, *Urkunden und Actenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Österreich, Ungern und der Pforte im XVI. und XVII. Jahrhunderte* (3 kötet, Pest 1868—1872; hozzá külön füzetben index, Bp 1874). Ezt kiegészítik továbbá a török levéltárak addig megközelíthetetlen anyagát

haláláig tartó buzgalommal feltáró Karácson Imre közlései: *Török levéltárak* (Sz 1907), u. ő, *A sztambuli mecsetek magyar vonatkozású kéziratai* (Sz 1908, 3 közl., és 1911); Karácson török iratokat magyar fordításban nyújtó gyűjteményét hagyatékából kiadta Thallóczy L.—Krcsmárik J.—Szekfű Gy., *Török-magyar oklevéltár, 1539—1789* (Bp 1914). A budai basák a magyar katonai és polgári hatóságokkal, de még a bécsi udvarral is magyarul leveleztek (íródeákjaikra: Takáts S., *Ungarische und türkische Berufschrreiber im XVI. und XVII. Jahrhundert*, UJb 1921); ennek anyaga: Takáts S.—Eckhart F.—Szekfű Gy., *A budai pasák magyarnyelvű levelezése* (I. 1553—1589, Bp 1915). — Kisebbségi közlemények: H. Neumann, *Türkische Urkunden zur Geschichte Ungarns und Polens* (Der Islam 1917; két okmány, 1542, 1578). G. Jacob, *Türkische Urkunden aus Ungarn* (Kiel 1917, pár szemelvény). Jelentős munkát végzett újabban Fekete L., egyrészt alapos közléseivel, így a hódoltság területének anyagában idézettek mellett): *A velencei állami levéltár magyar vonatkozású fethnaméi, 1543—1600* (LK 1926), és u. ő, *A berlini és drezdai gyűjtemények török levéltári anyaga* (LK 1928—1929, 2 közl.), másrészt a forrásvizsgálati módszerekről tájékoztató tanulmányaival: *A török oklevelek nyelvvezete és forrásértéke* (LK 1925; figyelmeztet a szószátyár frazeológiára, a leghasználatosabbak a dühös, fenyegető iratok), és u. ő, *Bevezetés a török hódoltság diplomatikájába. Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatie der türkischen Botmässigkeit in Ungarn* (Bp 1926).

C) Irodalom

I. A törökkor általános irodalma

A régebbi általános összefoglalások közül sok adat található Pray Gy. (*Annales regum*. 5.), Katona I. (*Historia critica*, a 20. kötettől), de még J. Chr. Engel (*Geschichte des ungrischen Reichs*) és I. A. Fessler (*Geschichte von Ungern*) műveiben is; közülük az utóbbi a német romantika irodalmi iskolájához híven sötét színekkel festi, és ugyanakkor idealizálja a törökkor küzdelmeit (kereszténység védelme, stb.). Reálisabb felfogás és a külpolitikai helyzet alaposabb vizsgálata jellemzi a XIX. század polgári-nemzeti történeteszeit, akiknek a török problémát illetően Charrière francia aktagyűjteménye, J. Hammer-Purgstall és Zinkeisen művei (ld. alább) is rendelkezésre álltak politikai tekintetben. Ezek: főleg Szalay L., *Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században* (Pest 1859), és u. ő, *Magyarország története* (IV. 1865²), azután Horváth M. (*Magyarország története*) valamint Salamon F., *Magyarország a török hódítás korában* (Pest 1864, Bp 1886), aki már az alföldi városok iratanyagát is kezdte figyelembe venni. Főleg gazdasági és társadalmi adatok közzétételével bővítette az ismeretanyagot, részben alább külön id. különböző tanulmányaiban is Acsády I., *Közgazdasági állapotaink a XVI. és XVII. században* (Bp 1889), u. ő, *A magyar jobbágyság története* (Bp 1908, 1945, 1948), és összefoglaló munkájában u. ő, *Magyarország három részre szakadásának története, 1526—1606* (Bp 1897, MNT 5). Ugyanakkor Szilágyi S. és társai a törökkori Erdélyre vonatkozólag az adatok nagy tömegét publikálták alább, az erdélyi fejezetekben id. kiadványaikban. Az addig ismeretlen részletek és levéltári adatok egész sorát hozta napvilágra nemcsak a politikai és hadi történet egyes mozzanatait (végvári, vitézi élet), hanem az egykorú gazdasági, főleg kereskedelmi viszonyokat (marhahajtás, tőzsérek, stb.) illetően is Takáts S., különböző (részben alább külön id.) tanulmányaiban és

színes rajzait egybegyűjtő köteteiben, melyek azonban kissé idillikus és optimista képet festenek a török-magyar viszonyról s ezen át az egész korszakról általában: *Török-magyar bajradalok* (Bp 1913), *Rajzok a török világból* (3 kötet, Bp 1915—1917), *Szegény magyarok* (Bp é. n.), *A magyar mult tarlójáról* (Bp é. n.), *Régi magyar kapitányok és generálisok* (Bp 1922), *A török hódoltság korából* (Bp 1927—1930, 2 kötet). Takáts S. néhány válogatott tanulmányát kiadta újabban Klaniczay T., *Végyvári vitézek, szegénylegények* (Bp 1951, benne Czeczey Lénárt, Thury György, stb.) Vele szemben Szalay Lászlóhoz és a régi törökellenes felfogáshoz tér vissza Szekfü Gy. (*Magyar Történet*), aki erősen aláhúzza a török hódítás nyomában járó pusztulást (népesség és termelés csökkenése, stb.), ugyanakkor azonban ideális képen rajzolja meg a nagybirtok szerepét, főleg a katonai védelemben. Utána inkább romantikus filozófiát, mint történeti analízist adott rövid áttekintésben Csabai I., *A végyvári magyarság és kultúrája* (Bp 1939). Egy khász-birtokon fekvő mezőváros vizsgálatából kiindulva (*Egy alföldi civis város kialakulása, Nagykovács gazdaság- és társadalomtörténete a 18. század elejéig*, Bp 1943) újabban rövid vázlatban (*A török hódoltság: Demokrácia és Köznevelés*, Bp 1945) a korábbiakkal ellentétes értékeléssel próbálkozott Majláth J., aki a hódolt területekről a magyar feudalizmust előző török uralom pozitív vonásait húzta alá. A valóságban az alföldi khász-birtokon fekvő mezővárosok (s bennük a gazdag parasztság) gazdasági erőinek tényleg jelentkező (de inkább mennyiségi, és nem minőségi) gyarapodását nem lehet egyedüli ismérvül és értékmérőül elfogadni a magyar társadalom egészét és annak egykorú főkérdését illetően: hogy a feudális társadalom és állam a feudalizmusból és annak keretein belül végbemenő eredeti tőkefelhalmozáson át miként fejlődik tovább kapitalista társadalommá és polgári nemzetállammá. A XVI—XVII. század speciális magyar viszonyai között a feudális társadalmakat általában jellemző osztály-ellentétek (a parasztság harcai a birtokososztállyal, a feudális nagybirtok elnyomó szerepe) mellett figyelembe kell vennünk az idegen elnyomás jelentkezését és az ellene, mint a *nemzeti* fejlődés akadálya ellen folytatott küzdelmet: így az osztrák alávetési, majd gyarmatosítási kísérletek ellen vívott nemzeti jellegű XVII. századi szabadságharcokat is; ld. Mód A., *Négy száz év küzdelem az önálló Magyarorszáért* (Bp 1945): éppen ezért viszont lehetetlen bárminő alapvetően pozitív értékelése a török hódító imperializmusnak is, mely eltekintve attól, hogy az alávetett területeken a régi feudalizmus helyett saját új, katonai kizsákmányoló rendszerét ültette a parasztság nyakára, az országra zudulásával súlyos csapást mért a termelőerők fejlődésére, a nemzeti fejlődést gátolta, szenvedést és nyomort hozott a magyar nép széles tömegeire; ezen nem változtat az sem, hogy a XVII. századi visszafoglaló háborúk újabb szenvedést és nyomort hoztak a bécsi gyarmatosítás eszközei: a császári hadak hírheft magyarországi szereplésével.

A törökkor anyagát a továbbiakban a következő beosztásban ismertetjük: ebben az általános fejezetben hozzuk, alább folytatólag, azt az anyagot, mely egyrészt a gazdasági és társadalmi fejlődés, másrészt a szellemi élet (és a vallási kérdés, a reformáció) kérdéseit illetően az egész korszakra általában és a XVI. századra különösen vonatkozik. A Habsburg-királyság XVI—XVII. századi állami, közigazgatási berendezésének (hivatalszervezet, törvényhozás, megyék, stb.), hadszervezetének, stb. általános irodalma alább, a Habsburg-királyság berendezése c. szakaszban található (283. l.). Mindez természetesen kiegészítendő a további fejezetek (és erdélyi vonatkozásban az erdélyi fejezetek) speciális anyagával.

A külföldi irodalom, melynek egyes, a törökkori magyar történetet érintő, hasznos részletadalkait alább a részletes szövegbe osztva említjük, a magyarországi török uralomról speciálisan csak egy bővebb munkát produkált, de az sem használható: A. Lefavre, *Les Magyars pendant la domination ottomane en Hongrie* (2 kötet, Paris 1902), a Habsburg-politikát dicsőítő, magyarellenes propagandaszöveg, melynek elemi tárgyi hibáit Angyal D. kimutatta (Sz 1902, 670). Nem sokat nyújtanak az ált. jellegű kisebb vázlatok sem, mint pl. G. Jacob, *Aus Ungarns Türkenzeit* (Frankfurt a. M. 1917).

Az osztrák történetre és a szomszéd népek viszonyára ld. a Bevezető rész anyagát (22. l.); a pápasággal való kapcsolatra szintén (140. l.). Az egykorú török történetre: J. Hammer-Purgstall, *Geschichte des Osmanischen Reiches* (10 kötet, Bécs 1827—1835; továbbá 4 kötet, 1834—1836; nagy adathalmaz, sokszor rendetlenül is felületesen). J. V. Zinkeisen, *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa* (Gotha 1855). N. Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches* (2—3, Gotha 1909—1910; helyenként igen tartalmatlan).

2. Gazdasági és társadalmi viszonyok

a) Általános irodalom

Az alábbiakban felsorolt, a törökkorra általában és a XVI. századra különösen vonatkozó anyag mellett az egyes további korszakok speciális anyagát ld. az illető fejezet megfelelő szakaszaiban.

Acsády I., *A magyar gazdaságtörténet feladatai* (MGSz 1895), nem ok nélkül panaszolta: „a kutatónak legalább az utolsó háromszáz esztendőből végtelen anyag áll rendelkezésére, csak értékesíteni tudja; de épen ezt nem tudja s így nem is akarja, mert történetírásunknak ma általában nincs érzéke a gazdasági tények és jelenségek nagy fontossága iránt.“ Elszórt közléseket leszámítva a régebbi történetírás valóban nem aknázza ki politikai érdeklődését megközelítő módon a török-korból a korábbinál már jóval nagyobb mennyiségben fennmaradt birtoktörténeti, stb. anyagot, és nemcsak alapos összefoglalásokban, hanem használható részletmonográfiákban is nagy a hiány. Acsády I. (még fent id. szavai előtt kelt) összefoglalása: *Közgazdasági állapotaink a XVI. és XVII. században* (Bp 1889), az urbáriumok, tizedjegyzékek, stb. alapján a parasztság terheire, a kor népmozgalmi viszonyaira, s ezeken túl a gabonaértékesítés és marhakivitel problémáira stb. elég bőven hoz adatokat, de azok sokhelyt mozaikszerűen állanak csak egybe, és nem illeszkednek egységesen az alapkérdés vonalába: kibontakozhatott-e, s milyen korlátok közt, a polgári fejlődés, a tőkefelhalmozás folyamata Magyarországon a XVI.—XVII. században. A különben erősen negatív kép részleteit illetően csak kevésbé segítenek vázlatos áttekintések, mint: Jantsits T., *Közgazdasági viszonyaink a XVI. század első felében* (Bp 1913) és Kocáb Fr., *Gazdasági életünk a XVI. század második felében* (Bp 1913, d). Nincs olyan adataiban jól használható összefoglalásunk, amelyet a lengyel viszonyokból (magyar összehasonlításul is érdekesen) ad J. Rutkowski, *Histoire économique de la Pologne avant les partages* (Paris 1927). A hazai kezdeményezéseket ismerteti Berliász J., *A magyar gazdaság- és társadalomtörténetírás kialakulása* (Bp 1943, kny. Közgazd. Szemle); ld még Kring M., *Węgierska historiografia społeczno-gospodarcza* (Magyar társ. és gazdaságtört. az utolsó 25 évben; Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych VI. 1937). A Felvidékre vázlatos és sokban igen bizonytalan értékű megállapításokat nyújt Št. Janšák, *Slovensko*

v dobe uhorského feudalizmu. Hospodárske pomery, 1514—1848 (Szlovákia a magyar feudalizmus korában. Gazdasági viszonyok ; Pozsony 1932). A kor-
szak társadalmi viszonyairól általános áttekintést próbál adni Istványi G.,
A három országrész társadalmá (MMT III. Bp 1940).

b) Mezőgazdaság. A nagybirtok-üzem

A termelés módszereire : Berlász J., *A mezőgazdaság állapota* (MMT III. Bp 1940). A birtokmegoszlásra elsőnek Acsády I. igyekezett rávilágítani : *A magyar nemesség és birtokviszonyai a mohácsi csata után* (Bp 1890), és u. ő, *Régi magyar birtokviszonyok, 1494—1598* (AÉt 1894) ; u. ő alább külön id. tanulmányaiban is sok részletet hozott, így : *Régi gabona és bormértékek* (MGSz 1894, 107, 195). Erre újabban : Lederer E., *Régi magyar űrmértékek* (Sz 1923, 2 közl.). Kluch J., *A magyarországi uradalmak összeírása, 1588* (TT 1894). Erdélyi A., *Régi magyar családi hitbizományok története és joga* (2 kötet, Bp 1912). Demkó K., *Felsőmagyarországi várak és várbirtokok a XVI. században* (HK 1914, 3 közl.).

A birtoküzem sajátos, keleteurópai feltételeire figyelmeztet J. Rutkowski, *La genèse du régime de la corvée dans l'Europe Centrale depuis la fin du Moyen Age* (Varsó 1930 ; kny. *La Pologne au VIe. Congrès International*), speciális magyar vonatkozásban Domanovszky S., *Zur Geschichte der Gutscherrschaft in Ungarn* (Festschrift Dopsch, Lipcse 1938) ; az általa indított értekezés-sorozatból : Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez (szempont-
jaira : Wellmann I., *Mezőgazdaságtörténetünk új útja*, DEkv 1937), e kor-
szakra vonatkoznak : Komoróczy Gy., *Nádasdy Tamás és a XVI. századi nagybirtok gazdálkodása* (Bp 1932), aki azonban amellett, hogy a majorsági gazdálkodás problémáit a földesúr „jelki“ tényezőiből vezeti le, forrásait sűrűn félreérti ; részletes kritikája : Szabó I. (Sz 1933, 205). Ruzsás L., *Az egri vár gazdálkodása a XVI. században* (Bp 1939). Tholt J., *A sárvári uradalom majorgazdálkodása a XVII. század első felében* (Bp 1934). Berlász J., *A Thurzó-birtokok a XVII. század első harmadában, különös tekintettel a jobbágyok gazdasági helyzetére* (Bp 1936). A saját kezelésű majorsági gazdálkodás-
nak és vele az úrbéri jobbágyföldek rovására növelt allodiumnak e tanul-
mányokban már kibontakozó problémáját külön vizsgálat alá vette Szabó I., *Az uradalmi gazdálkodás és jobbágybirtok a XVI—XVII. században* (Tanul-
mányok a magyar jobbágyság történetéből, Bp 1948), és u. ő, *Les grands domaines en Hongrie au début des temps modernes* (RHC 1947), aki adatai alapján rá-
mutat, hogy a földesúr inkább ú. n. haszonvételeit (malom, kocsmatartás,
stb.) növelte, nem annyira allodiumát, anélkül azonban, hogy határozottan
kimutatná e korlátozás okát a háborús pusztulás miatt előálló munkaerő-
hiányban.

Egyes birtoktestek és vidékek viszonyait illetően érdekes anyag talál-
ható az egri egyház, ú. n. „Szt. János könyvében“ (kiadta Kandra K., *Adatok
az egri egyházmegye történetéhez*, III) benne főljegyzések a káptalan birtok-
jövedelmeiről, a szolgálatásokról, tizedről, továbbá jászkun urbárium
1587-ből, stb. Az egri főkapitány tizedszedő utasítását közölte Kárfy Ö.,
Adatok a tized történetéhez (MGSz 1905, 36). A többi egyházi birtokot illetően
Takáts S., *Az esztergomi érsek jövedelme, 1568—1570* (MGSz 1905, 175) és
Acsády I., *Az esztergomi érsekség jövedelmei, 1581—1584* (MGSz 1898, 345)
és a zalavári apátság birtokösszeírása (*Pannonhalmi Rendtört.* VII. 623)
mellett : Iványi B., *A győri székeskáptalan régi számadáskönyvei, 1497—*

1550 (Bp 1918). Wenzel G., *A somlyóvásárhelyi urbárium* (Pest 1853; a magyar nyelvű, 1574 körül kelt iratot minden valószínűség szerint tévesen teszi vissza 1514-re); ld. még Lukcsics P., *A vásárhelyi apácák története* (Veszprém 1923; adatok a birtokkezelésre, a jobbágyok elnyomására). Hárlich J., *A veszprémvölgyi apácakolostor birtokainak története, 1526—1773* (Pécs 1928, d).

Egyéb uradalmakra: Sebestyén, *Török Bálint mint Pápa város földesura* (Bp 1911). A Nádasdy-birtokra Komoróczy fent id. munkája mellett: Kanizsai Orsolya (Nádasdy Tamás felesége) gazdasági utasításait (1564) közli Szamota I. (MGSz 1894, 66, 72). Iványi B., *A Nádasdyak dunántúli vámhelyeinek jövedelme, 1566* (MGSz 1905, 382). Mohl A., *Szarvók és urai* (Sz 1903, 2 közl.; urbárium: 1561; horvát telepítésre is). Jurkovich E., *Zólyomlipcse várának és uradalmának története* (HK 1929, 3 közl.). Acsády I., *Nógrád termése, 1574* (MGSz 1894, 14; tizedlajstrom alapján). A bicsei udvarbíró utasítása, 1577 (MGSz 1900, 279). Virágh E., *Utasítás a munkácsai udvarbíró részére, 1570* (MGSz 1896, 65). Tagányi K., *Ungvár városdnak 1593. évi szabályzata* (MGSz 1896, 102). Barabás S., *Zrinyi György birtokainak felbecslése, 1592* (TT 1895). Erdélyi L., *Pisky István tihanyi kapitány számadáskönyve, 1585—1589* (MGSz 1905, 2 közl.). A sopronmegyei Kesző és Györgysziget urbáriumait (1592) közli Rómer Fl. (GyF I. 1861). A szatmári (akkor kinestári) uradalom urbárium, 1592 (Károlyi-oklevéltár III. 500).

A századvég egy jellemző szereplője: Pálffy Miklós (1580: pozsonyi főispán, majd törökverő esztergomi főkapitány) birtokszerzéseire és gazdálkodására sok, bár rendezetlen adatot közölt Jedlicska P., *A vöröskői uradalom* (Sz 1869), és u. ő, *Adatok erdődi gr. Pálffy Miklós, a győri hősnek életrajza s korához, 1552—1600* (Eger 1897), és Málnási Ö., *A hg. és gr. Pálffy-család vöröskői és bazini levéltára* (1933). Egy marha- és lókereskedelemből meggazdagodott (később fejedelmi) család új birtokaira: Károlyi Á., *Tököly Sebestyén megszerzi Késmárkot* (Sz 1878, 3 közl.). Figyelembe veendő itt, idevágó fejzeteiben, a helytörténeti anyag; e kérdésekhez sokat adnának jó községtörténetek, ahol megfelelő iratanyag van, mint pl. Nagyvisnyó esetében, melynek feldolgozója azonban: Fodor F., *Egy palócfalu életrajza* (Bp 1930) a gazdasági viszonyok erős mellőzésével (az 1554-es urbárium és egyéb jó anyag ellenére) megelégszik azon kérdés vizsgálatával, hogy az ősi lakosság minő mértékben maradt meg a korszak viszontagságai között. Néhány jó, de nagyrészt későbbi adatot hoz Tömöry L., *Hajduszovát gazdasági földrajza a XVII. század közepe óta* (Debrecen 1942). A nagyobb helységek monográfiái pedig főleg a külső eseményeket regisztrálják, mint pl. Haiczl K., *Léva története a XVI. század végéig* (Léva 1932), és u. ő, *Léva története a XVII. században* (Léva 1933). — A városok mezőgazdaságára: Szüts M., *Debrecen mezőgazdasági története* (MGSz 1894; az árviszonyokra is). A város mint földesúr: Sopron és Meggyes falu pere, 1595 (Földr. Közl. XIV. 501), és Kemény L., *Okmányok Kassa város levéltárából, 1568—1587* (MGSz 1901, 310), és u. ő, *A földművelés történetére vonatkozó adatok Kassa város levéltárából, 1559—1614* (MGSz 1906, 74). — Az egykorú horvát urbáriumokat kiadta R. Lopašić, *Urbaria lingua croatica conscripta* (I. 1894).

Az őstermelés egyéb ágai közül az egykorú szőlő- és bortermelésre: Herczeg M., *A bortermelés hazai fejlődése* (MGSz 1894, igen vázlatos). Kemény L., *A bortermelés történetéhez, 1552—1625* (TT 1895). Takáts S., *A felsőmagyarországi bortermés 1565-ben* (MGSz 1903, 44). A zemplén-abaúji borvidék egy helységére: Iványi B., *Göncz szabadalmas mezőváros története* (Karcag

1926, adózók névsorával). — A halászatra: Részó Ensel S., *A vizahalászatról a XVI. században*, 1578, 1594 (GyF I. 1861). Takáts S., *A komáromi vizahalászat a XVI. században* (MGSz 1897, 2 közl., adatokkal a halászcéhre, a kinestári várnak járó földesúri szolgáltatásokra, a bécsi szállításra, stb.).

A Kárpátok hegyvidéki szláv parasztnépének speciális termelési ágaira (hegyi pásztorkodás): Gagyi J.: *Árvamegyei oláh telepek kiváltságlevelei*, 1474—1576 (TT 1910). Z. Holub, *Pacewiczowa, osadnictwo pasterskie i wedrowki w Tatrach i na Podtatrzu* (Pásztortelepek és vándorlások a Tátrában és a Tátraalján, Krakó 1931), benne az árvai uradalomra is adatok; ld. még ezzel kapcsolatban az ú. n. „vlach vándorlás“ problémájára Kniezsa I., *A lengyel és tót költözőkődő pásztorkodás magyar kapcsolatai* (ET 1934, irodalommal). A. Mycjuk, *Narizsi z szocialno-gospodarszkoj isztorii Podkarpatszkoj Ruszi* (I—II., Ungvár—Prága 1936—38.).

c) A parasztság

Az előzményekre figyelembeveendő a Jagelló-kor anyagában (206. l.), a XVII. század részleteire pedig a további fejezetek megfelelő szakaszában ismertetett anyag. A máig legbővebb összefoglaló (progresszív polgári szempontból írt) monográfia: Acsády I., *A magyar jobbágyság története* (Bp 1908, 1948) adatainak néhol vázlatos volta mellett is jobb, mint előzőleg Kálmán M., *A magyar jobbágy viszonya a földesúrhoz és az államhoz*, 1514—1600 (Bp 1887), és K. Nagy S., *A jobbágyság története Magyarországon* (Nagybecskerek 1891). Rudnay B., *A Csermenyek és a parasztság büntető bíróságai a XVI. és XVII. században* (Bp 1909). Tagányi K., *A földközösség történetéhez*, 1573 (MGSz 1895, 291; nemes-jobbágy vita). További adatokat hozott napvilágra újabban Szabó I. kis összefoglalása: *A parasztság története* (Bp 1940) mellett különböző tanulmányaiban: *Nemesség és parasztság Werbőczy után* (Eckhardt S. szerk., *Ur és paraszt*, Bp 1941), u. ő, *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában* (AÉt 1947), u. ő, *Az örökös röghőkötötség rendszere*, és: *A parasztfalu önkormányzatának válsága az újkorban* (a két utóbbi: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*, Bp 1948), és u. ő, *A jobbágy megmenesítése* (T 1941; az utóbbira ld. még Tagányi K. jegyzékeit: T 1883—1885). Juhász L., *A megnehezedett jobbágysors* (MMT III. Bp 1941). Csapodi Cs., *Szabadosok (libertini)* 1514—1848 (Sz 1940). — A horvát viszonyokra: Thalióczy L., *Horvát szokásjog*, 1551—1871 (MGSz 1896), és Oslay F., *A horvát jobbágyság*, 1500—1650 (Szakolca 1910).

Az itt felsorolt anyag azonban csak kis részét dolgozza fel annak a nagy, ma még levéltári adattömegnek, melynek alapján, ha újabb kutatások és közlések napvilágra hozzák, részletesen is megvilágíthatók a parasztság fejlődésének, társadalmi harcainak azon problémái, melyeket régebbi történetírásunk elmulasztott, vagy nem is akart komoly mértékben feltárni.

A parasztmozgalmakat ld. az egyes további fejezetekben, így Karácsony György tiszavidéki mozgalmát (1569) Szamosközy (IV. MHHS 21), valamint Forgách Ferenc (és jegyzeteket ránk hagyó testvére: Simon) A. alatt id. szövegei mellett az alább (262. l.) id. anyagban. A hetvenes évek elején Gubeocz Máté „parasztkirály“ vezetésével kibontakozó szlávóniai parasztmozgalmakra és elnyomására Istvánffy M. (a 25. könyv, ld. A. alatt) mellett Klaić tanulmánya magyar kivonatban: Margalits E., *Horvát tört. repertorium* (I. 206). A székely mozgalmakat (1562, stb.) ld. az erdélyi, Császár Péter felkelését (1631) a XVII. századi (370. l.) fejezetek anyagában.

A jobbágyterhek mellett a népesség számát is megvilágító adóösszeírásokból az Orsz. Levéltár 1526—1699 közti anyagát ismerteti Acsády I., *A dicalis összeírások gyűjteménye* (MK 1892—1893); u. ő, *A jobbágyadózás története, 1564—1576* (Bp 1894), és u. ő, *A jobbágyadózás története, 1577—1597* (Bp 1896). Előzőleg: Szabó K., *Ugocsa, Szatmár és Máramaros vármegye adóajstroma, 1564* (IT 1878), Szendrei J., *Megyei élet, adózási és árviszonyok Borsod vármegyében a XVI—XVII. században* (Sz 1883, 2 közl.). A megyei adózáásra, ingyenmunka, stb. kivetésére sok adat található a *Magyarországi Jogtörténeti Emlékek* kötetekben: Kolozsvári S.—Óvári K., *A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye a XVI—XVIII. századból* (5 rész 8 kötetben, Bp 1885—1904). Ujabbán jó adatokat hoz Juhász L., *A porta története, 1526—1648* (Sz 1936).

A nagyrészt földönfutóvá lett, földtelen parasztokból (néha kisnemesekből) kialakult hajduság viszonyaira a Bocskai-féle telepítésnél (321. l.) közölt anyag mellett: Dudás Gy., *A szabad hajduk története a XVI. és XVII. században* (Szeged 1887). Márki S., *A sarkadi hajduk* (HK 1924). Gyórfy I., *A hajduk eredete* (PSz 1927, 2 közl.). Császár E., *A hajduság kialakulása és fejlődése* (Debrecen 1932).

d) A népesség pusztulása, változása

A hosszú háborús korszak nagy népmozgalmi és etnikai változásaira (pusztulás, új telepek, a magyar nép állagának esökkenése, stb.) Acsády I., *A magyar jobbágynépesség száma a mohácsi vész után* (AÉt 1889) és egyéb, fent id. munkái, továbbá Takáts S., *Telepítések Esztergom vidékére a XVI. század végén* (Sz 1903), valamint újabb, de vázlatos vagy limitált tárgyú tanulmányok, így: Szentiványi D., *L'Occupation turque en Hongrie et ses conséquences* (kny. Revue des Sciences Politiques, 1926). Edelényi-Szabó D., *Komárom megye felekezeti és nemzetiségi viszonyai a mohácsi véstől napjainkig* (Bp 1927), Kalmár G., *A török uralom hatása a Dunántúl népességére* (Föld és Ember 1929), Fodor F., *A Jászság demográfiája a XVII. században* (Bp 1934), valamint az erdélyi anyag idevágó részei (ld. 296. l.) mellett erős színekkel: Székfü Gy., *Magyar Történet*, és u. ő, *A nemzetiségi kérdés rövid története (Állam és nemzet, Bp 1942)*, valamint (a síkvidéki és felvidéki megyék relatív népsűrűségének eltolódását, és az előbbieken a porták számának ijesztő esését kimutatva) Mályusz E., *A magyarság és a nemzetiségek Mohács előtt* (MMT II. Bp 1939), Szabó I., *Pusztuló magyarság* (MMT III. Bp 1941), u. ő, *A magyarság életrajza* (Bp 1942), és u. ő, *L'assimilation ethnique dans le bassin des Carpathes* (RHC 1943). Taba I., *Baranya megye népessége a XVI. század végén* (Pécs 1941).

e) A birtokosztály

A birtokviszonyokra és egyes uradalmakra vonatkozó, fent id. munkák, így különösen a megyei birtokos-összeírásokat használó Acsády I., *A magyar nemesség birtokviszonyai a mohácsi vész után* (AÉt 1890) mellett egyes megyék nemesi összeírásai a helyi történeti kiadványok (pl. Iványi B., *Szepes vármegye birtokos nemesi, 1526—1590*, KSz M 1910; Zoltai L., *Birtokos nemes urak és jobbágynépesség Debrecen város . . . területén a XVI. század második felében*, Debr. Képes Kalendárium, 1908; stb.) és a Magyar Családtörténeti Szemle hasábjain sok, részleteiben itt nem idézhető adalékot találni; u. ez áll az alsó nemességre is, pl. Ozorai J., *Az esztergomi érsek praedialis nemesi* (MSI

1887; Oláh Miklós 1550—1554-es összeírása alapján). Ezenkívül az okmánytárak közt id. családi iratgyűjtemények mellett egyes (itt szintén nem részletezett) családtörténeti monográfiák, pl. Kossutány I., *A kányaföldi Kerechényiekről a XVI. században* (Sz 1882). Palásthy P., *A Palásthyak* (3 kötet, Bp 1891). A polgári korszakban is feudális maradványokat őrző magyar társadalom vezetőosztályának igényeire és érdeklődésére jellemző, hogy a birtokos nemességre, viszonyaira, családi mozzanataira nemcsak több időt és papírost fordítottak a kutatók, mint pl. a parasztság multjának felderítésére, hanem mindez a feudális osztályellentétek eihallgatásával, magukat az egykori kiváltságosakkal mondhatni azonosítva tették.

Az uralkodóosztály életéről elég részletes képet nyújtanak: Tolnai G., *Régi magyar főurak. Életforma és műveltség az ujkorban* (Bp 1939). Váczi E., *Két udvar, két főnemesség* (MMT III. Bp 1940), Bárányné Oberschall M., *Nemes és polgár a török időkben* (u. ott). Eckhardt S., *Batthyány Boldizsár a francia udvarnál* (Kny MT 1943). Sinkovics I., *Európai műveltség a végvárak mögött* (Sz 1943). E tanulmányok azonban elsősorban a műveltség problémáit emelik ki, s nem tűnnek ki eléggé belőlük az erőszakos vagyonszerzés és a feudális ököljog azon vonásai, melyekről pedig a *Balassi Menyhárt árultatás-c.* drámában (ld. 300. l.) és más egykorú szövegekben eléggé beszédes dokumentumaink maradtak. Ilyen vonatkozásban kisebb adalékokat hoz Jurisich Miklós (a köszegi hős unokaöccse), továbbá Nádasdy Ferenc hatalmaskodási és határsértési ügyeire a *Köszeg és Vidéke* c. lap (1924, 28, 35—36. sz.). Juhász L., *Sárvár mezőváros viszálya a Draskovich grófokkal* (kny. DEkv 1937). Egy felvidéki rablólovag érdekes története: Komáromy A., *Thelekessy Mihály* (Sz 1890, 5 közl.). A jellegzetes birtokperekre: Rudnay B., *Az Ujjalussyak és Rudnayak perai a Petróczyek ellen 1531—1591* (1910). Bunyitay V., *Adatok a XVI. század történetéhez* (TT 1887, 2 közl.; a Telegdyek birtokgyesése). Berzeviczy E., *A tarkóiek hatalmi törekvései a XIV., XV. és XVI. század folyamán* (Sz 1894, 4 közl.).

A főúri és nemesi életre egyébként részletekbe menő anyagot hozott Radványzsky B., *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*, ebből a 2—3. kötet (Bp 1879) adatközlés (leltárak, hozományok, lakodalmak, keresztelők, stb.), az 1. kötet (Bp 1896) feldolgozás; u. ő, *Lakás és bútorzat a XVI. és XVII. században* (Bp 1880), u. ő, *Lakodalmak a XVI. és XVII. században* (kny. Sz 1883), és u. ő, *Foglalkozás, időöltés, játék a XVI. és XVII. században* (Sz 1887; benne a vadászatok, lóversenyek, lakomák, stb.). Sok, a fő- és köznemesség vagyoni állagát, ingóságait, stb. feltüntetendő végrendelet és egyéb irat található ezenkívül elszórtan a TT hasábjain, pl. Beigel I., *Balassa Menyhért lefoglalt ingóságainak leltári kivonata, 1549* (TT 1900), valamint más kiadványokban, így egy XVI. századi jobbmódú birtokos nemes típus viszonyaira Sörös P., *Nickilaky Balázs hagyatéka* (MGSz 1906, 128); a főúri családok értékeiről pedig művészettörténeti jellegű adalékok az AÉ hasábjain, így Szendrei J., *A Károlyiak kincsei a XVI. és XVII. században* (AÉ 1887, 255). — Schustler E., *Magyar társadalom és családi élet, 1570—1600* (Bp 1912. d). A nagyurak udvarára a fentiek mellett: Takáts S., *Vigkedvű Tahy Bernát* (BpSz 1926, Nádasdy Tamás udvari vitéze). Csatkai E., *Nádasdy Ferenc gr. udvartartása* (Soproni Szemle 1938); s ami a műveltség képéhez szintén hozzátartozik: Molnár E., *Boszorkányperek Magyarországon a XVII—XVIII. században* (Bp 1942, irodalommal).

f) Ipar, céhek

Általános irodalom : Horváth M., *Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a három utolsó század alatt* (Buda 1842). Szilágyi S., *Oklevelek az ipar és kereskedelem történetéhez Magyarországon a XVI. és XVII. században* (MTT XXII). Szádeczky L., *A céhek történetéről Magyarországon* (AÉt 1889); a bpi levéltárakban és könyvtárakban található céhlevelek lajstromával), és részletesebb összefoglalásban u. ö., *Iparfejlődés és a céhek története Magyarországon* (2 kötet, Bp 1913; okmánytárral, céhjegyzékkel, irodalommal). Számos céhszabályt közölt előzőleg Ráth K. (GyF 1861—1863, 7 közl.). Egyes iparágakra országosan : Takáts S., *A magyar molnár* (Sz 1907), u. ö., *A magyar malom* (u. ott, 2 közl.), u. ö., *Magyar üveg, magyar üvegesek* (u. ott), és u. ö., *Hajóépítők telepítése Magyarországra a XVI.—XVIII. században* (MGSz 1904). Kmethy B., *A magyar ötvösök helyzete a XVI. században* (Bp 1912, d); céhszervezet, legények munkaideje, fizetése, stb.). Itt ismét utalunk a további fejezetek idevonatkozó szakaszában adott részletes anyagra is. A speciális erdélyi anyagot ld. külön az erdélyi fejezetekben.

Egyes városok iparára (az alább id. várostörténeti irodalom mellett) : Ferber M., *A pozsonyi céhek története a XVI. században* (Bp 1912, d). Koller G., *A soproni céhek életéről* (Bp 1915). A Felfvidékről részletes, a munkaviszonyokat, fraternitások helyzetét, stb. is megvilágító, helyi monográfia : Bruckner Gy., *A késmárki céhek jog- és művelődéstörténeti jelentősége, 1515—1757* (Miskolc, 1941, 33 céhlevéllel). Pitkó J., *Szepesváralja ipartörténete a céhintézmény korában* (KSzM 1913, 2 közl. és kny.). Hlatky J., *Céhtestületek és iparos élet Körmöcbányán a XV—XVII. században* (Körmöcbányai főgimn. ért. 1884/85). Lasztókay L., *Adalékok Eperjes egykori kézműipari és kereskedelmi történetéhez* (Eperjesi gimn. ért. 1880). Szilágyi S., *Adatok az ipar s kereskedelem történetéhez Rimaszombaton a XVI. és XVII. században* (Sz 1876). Szádeczky L., *Nagybánya régi iparáról és céheiről* (Sz 1889). Deák F., *Tokaj városa céheinek egyesületi szabályai* (TL III. 1876, 28-32. sz.).

Egyes iparágak helyi viszonyait illetően a legtöbb adalékunk, részben fejlettsége, főként azonban művészettörténeti vonatkozásai miatt, az ötvösségről van. Az AÉ hasábjain sok idevonatkozó, külön nem idézhető, kisebb-nagyobb közleményt talál a kutató. A legrészletesebb helyi feldolgozás : Mihalik J., *Kassa város ötvösségének története* (Bp 1900, AK XX); ld. még u. ö., *Háromszáz év a pozsonyi ötvösség történetéből* (Múz. és Kvt. ért. 1911). Több helyi ismertetést is készített H. Mihalik S., *Nagyszombati ötvösmesterek a XVI—XVIII. századból* (Bp 1917), u. ö., *Besztercebányai ötvösök a XV—XIX. században* (Múzeumi és könyvtári ért. 1918), és u. ö., *A rimaszombati ötvöscéh* (Bp 1919). Huszár L., *Körmöcbányai éremvösök és emlékérmek a XV—XVII. században, 1500—1650* (Bp 1929, d). Csatkai E., *Soproni ötvösök a XV—XIX. században* (Sopron 1931, az ötvöscéh mesterkönyve és naplói alapján, szorgalmas). Révész K., *A debreceni ötvöscéh rendszabályai, 1598—1600* (TT 1887). Széll F., *A debreceni aranyműves céh szabályai, 1600* (TT 1897).

Egyéb iparágakra : Mersits M., *A pozsonyi csizmadiák magyar céhszabályai, 1602* (GyF 1865, 2 közl.). Thalys K., *Kassai csizmadiamesterek szabályzata, 1598* (Sz 1875). Lukinich I., *A késmárki cipész-céh szabályai, 1552* (MGSz 1902, 370), és u. ö., *A késmárki takács-céh szabályai, 1587* (MGSz 1902, 373). A lőcsei posztós-céh ugyancsak német szabályai, 1590 (MGSz 1899, 327). Lehoczky T., *A szatmári szücsök 1564. évi privilégiuma* (TT 1895). Inne L.,

A debreceni szücsök rendszabályai a XVI. század végéről (TT 1884). Békesi E., *A nagyszombati szücs-céh . . . rendtartása, 1604* (TT 1886). Kemény L., *Kassai óragyártók* (MGSz 1904, 68). A nyomdákra Kemény L., *A bártfai nyomdászat történetéhez, 1578* (TT 1889). Csürös F., *A debreceni városi nyomda története, 1561—1911* (Debrecen 1911; benne a nyomdászlegények bérharcai és sztrájkja 1539-ben, stb.).

g) Bányászat

Wenzel G., *Magyarország bányászatának kritikai története* (Bp 1880), a Fuggerek szerepét, az udvar bányapolitikáját is összefoglalja, s vele a Miksa-féle Bergordnung keletkezését; az utóbbi egykorú kiadása: *Perckhordnung der Freyen koeniglischen Perckhstett in der Cron Hungern* (Bécs 1565, stb.). Fr. A. Schmidt, *Chronologisch-Systematische Sammlung der Berggesetze der österreichischen Monarchie* (II. Ungarn, 1—2; Bécs 1834). Az egykorú technikára és üzemberendezésre: Georg Agricola, *Vom Bergwerk XII Bücher* (Basel 1557). Igen sok részletadatot hoz üzemgazdasági, stb. tekintetben Péch A., *Alsó-Magyarország bányamívelésének története* (1—2, Bp 1884—1887), és u. ő, *A selmeci bányavállalatok története* (I. 1650-ig, Selmecebánya 1884). Kisebb adalékok: Mikulik J., *A bánya- és vasipar története Dobsinán* (TT 1880). Szmik N. J., *Egy XVI. századbeli bányász segélyegyletnek magyar szövegű alapszabályai* (Bányászati és Koh. Lapok 1868, 22). Szitnyai J., *Történelme az alsómagyarországi kémlőintézet egyesületének* (Selmecebánya 1894). Kerekes Gy., *Kassa város hámorának és mérőhivatalának számadása, 1603* (MGSz 1902, 34).

Egykorú számadási, stb. anyag alapján alapos tanulmány: Paulinyi O., *Magyarország aranytermelése a XV. század végén és a XVI. század derekán* (BÉ 1936; a hozam erősen csökken). A Fuggerek az erdélyi sóbányákat bérbeveszik (1528): G. Gündisch, *Die siebenbürgische Unternehmung der Fugger, 1528—1531* (Bukarest 1941, kny. Lupaş-Emlékkönyv). J. Strieder, *Ein Bericht des Fuggerschen Faktors Hans Dernschwam über den Siebenbürgener Salzbergbau um 1528* (UJb 1933; benne a fedetlen tordai aknákra, a bányászok életére, a termelésre s a román-török kivételre adatok). A szigeti sóvágyók sztrájkmozgalmára (1591): Wenzel G., *Kritikai fejtegetések Máramaros megye tört.-hez* (UMM 1857). A sótermelés a XVI. század közepéről a végére (a Bástakorban) $\frac{1}{4}$ -ére esik: Takáts S., *A máramarosi sóbányák jövedelme* (MGSz 1902, 94); u. ő, *A kéntermelés kezdete Magyarországon* (MGSz 1899, 288; a szomolnoki bányában, 1570).

h) Kereskedelem

Horváth M. fent id. munkája mellett jó helyi adatok: Kerekes Gy., *A kassai kereskedő társaság feljegyzései (1502—1503)*. Nemes Almássy István *kassai kereskedő és bíró, 1573—1635* (MGSz 1902, 3 közl.). Kis adalék: Takáts S., *Kassa kereskedői 1557-ben* (MGSz 1906, 125). A Felvidékre továbbá: Gross E., *Késmárk és Lőcse városok versengése a XVI. században* (Késmárki ev. gimn. ért. 1885), és újabban, jó adatokkal, Domanovszky S., *A szepesi városok árumegállító joga. Lőcse és Késmárk küzdelme az árumegállításért, 1358—1570* (Bp 1922). Békesi E., *A nagyszombati kalmár-céh szabályai (1547, 1604) és régi jegyzőkönyve, 1556—1651* (TT 1883).

Debrecen (10—12 ezer lakos) fejlődő kereskedelmére: Zoltai L., *Debrecen ipara és kereskedelme* (Debreceni Képes Kalendárium, 1912). Roncsik J.,

Egy debreceni kereskedő cég pusztulása (u. ott, 1927; a császári hadak pusztításakor, 1565). Takáts S., *A magyar mult tarlójáról* (Bp é. n., benne: *Duskás Ferenc debreceni kalmár és főbíró élete*). A debreceni tőzsérek állandó kereskedelmi összeköttetésére Brassóval adatokat hoz a *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt* (1—2, Brassó 1886).

A külkereskedelmet illetően a gazdaságilag elmaradt ország iparcikk ellenében kivitt mezőgazdasági cikkei (állat, bor) és bányatermékei forgalmáról szólnak adataink. A marhakitelt Takáts S. különböző tanulmányai világítják meg: *Az auspitzi (pusztapécsei) magyar marhavásárok régi kiváltság-levelei* (MGSz 1905; a német birodalmi városokba átmenő marhahajtás morvaországi vásárhelye a XV. század óta); u. ő, *Passau városa és a magyar marhavásárok* (MGSz 1905, 172), u. ő, *A Moldvából Velencébe hajtott marhák útja, 1545* (MGSz 1897, 316), és u. ő, *Marhakereskedésünk szabályozása, 1605* (u. ott 193), és u. ő, *A Fuggerek mint marhakereskedők* (MGSz 1899, 335; váraikra támaszkodva, fegyveres erővel megkerülték a harmincadfizetést). A XVII. századi marhakereskelemre ld. a továbbiakban (378. l.) id. anyagot. A német városok magyar kapcsolataira ugyancsak Takáts S., *Nürnberg város tanácsa és Magyarország* (Sz 1902); Bécs előretörésére u. ő, *A dunai hajózás a XVI. és XVII. században* (MGSz 1900, 5 közl.), és u. ő, *A bécsi halkereskedők kiváltságai Magyarországon, 1328—1714* (MGSz 1902). Egy szepesi származású bécsi nagykereskedőre, aki a délnémet-magyar (és erdélyi) kereskedelemre specializálta magát (nyugatra marha és bor, keletre posztó és vásár), majd állami hitelműveletekkel a Habsburgokat finanszírozta a tizenöt éves háborúban és Boeskaik ellen: Kallbrunner, *Lazarus Henckel von Donnersmarck* (Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 1931). A nagyobb háborúk idején termelési hiány miatt gyakran eltiltott gabonakivitelre Takáts S. adaléka: *Gabonakivételünk Velencébe, 1590* (MGSz 1899, 241) mellett összefoglaló tanulmány: Belitzky J., *A magyar gabonakivétel története 1860-ig* (Bp 1932, d).

A borkivitelre: Divéky A., *Felsőmagyarország kereskedelmi összeköttetései Lengyelországgal* (Bp 1905). Komoróczy Gy., *Borkivételünk észak felé* (Kassa 1944). Emellett korábbi adalékok: Gyurkovits Gy., *A magyar bornak az éjszakai országokba kivitele a XVI. században* (Századunk 1842, 64). Az 1606 után fel lendülő lengyel borkivitelre számszerű kimutatás, 1578—1616 (MGSz 1894, 118). A Kassa-krakkói borkivitel lebonyolításáról, stb. érdekes részletadatok: Kerekes Gy., *Kalmár Gergely deák regestumja kereskedéséről, 1574—1582* (MGSz 1903, 71). Takáts S., *Magyar borok szállítása a bécsi udvar számára, 1571—1581* (MGSz 1899, 285).

Illésy J., *Vásárszabadalmak jegyzéke* (MGSz 1899, 3 közl.). Az árviszonyokról képet adnak az egykorú árszabályok (TT 1889, 773; 1892, 186; 1894, 148; MGSz 1904, 61, Sz 1879, 440, stb.). A pénzviszonyokra összefoglalóan: Harkó Gy., *A pénz története Magyarországon, 1526—1608* (Kolozsvár 1912). Az ércpénzekre kisebb adalékok: Veress E. (TT 1896, 368). Takáts S. (MGSz 1903, 373). Kováts F. (MGSz 1906, 134). Kemény L., *A magyar valuta történetéből* (Sz 1910).

i) Városok, polgárság

Általános képet ad Mikulik J., *Magyar kisvárosi élet, 1526—1715* (Rozsnyó 1885). Zimmermann R., *A nemességnek a városokba való telepedése a XVI—XVIII. században* (Nyíregyházi ev. főgimn. ért. 1904). A Felvidékre:

Demkó K., *Egyházi és világi hatóság a felvidéki városokban a XV. és XVI. században* (Sz 1887), és u. ő, *A felsőmagyarországi városok életéről a XV—XVII. században* (Bp 1890). Weber S., *A XIII szeptesi város az elzálogosítás alatt* (Késmárk 1888). Förster J., *A XIII szeptesi város jegyzőkönyveiből* (KSzM 1909—1911, 11 közl.). Bruckner Gy., *Oklevélgyűjtemény a Lengyelországnak elzálogosított szeptesi városok levéltáraiból* (KSzM 1912—1914, 6 közl.). Münnich A., *A felsőmagyarországi bányapolgárság története* (Igló 1895). Hajnóczy R. J., *A szeptesi bányavárosok története* (Bp 1931, az 1903-ban megjelent első rész posthumus, jó anyagon épülő, de jegyzeteitől megfosztott folytatása). Harasányi I., *Buda, Pest, Kassa, Bártfa, Nagyszombat, Pozsony, Eperjes, Sopron városok polgári jogai és régi szokásai* (TT 1909).

Löcsére sok adatot hoz Demkó K., *A löcsei városi levéltár legrégebbi okmányai 1600-ig* (Sz 1880), u. ő, *Löcse város levéltárának Lengyelországra vonatkozó irományai a XVI. századból* (Sz 1883), u. ő, *Tisztujítás Löcsén a XVI—XVII. században és vonások a városi hatóság hajdani életéből* (Löcsei réalisk. ért. 1881), u. ő, *Polgári családélet és háztartás Löcsén a XVI—XVII. században* (Löcse 1882), és u. ő, *Löcsének erődítése és védelmi rendszere* (Löcse 1884; szabóknak, asztalosoknak, stb. külön bástyájuk volt). Iványi B., *Löcse városának lakói és azoknak vagyonossága, 1542* (KSzM 1909, 2 közl.), u. ő, *Löcsei levelek, 1527—1528* (u. ott, 1910); és u. ő, *Késmárk város lakói* (KSzM 1916). R. Schwartner, *Der Késmarkter Schützenverein, 1510—1882* (Késmárk 1882). Fabritius K., *Vázlatok a rozsnyói régi városi könyvből* (Sz 1877, 2 közl.). Mikulík J., *Egy magyar város viszontagságai a XVI. század második felében* (TT 1883—1884, 3 közl.; rozsnyói számadások 1555—1612); ld. még u. ő, *Egy németajkú város megmagyarosodása a XVII. században* (Sz 1883).

Kassára kisebb adalékok: Thaly K., *Villongások elintézése a kassai polgárság és a vitézlo rend között, 1560—1570* (TT 1882). Pettkó B., *Kassa város eskü- és szabályzati könyve* (TT 1883). Sok szétszórt adatot közölt Kemény L., *Kassa város levéltárából* (TT 1888—1902, 36 kis közl.), és u. ő, *Ferdinánd kiváltságos levele a kassai polgárok számára, 1552* (TT 1889), u. ő, *Kassa jegyzővértára a XVI. és XVII. században* (TT 1890), u. ő, *Kassa város legrégebbi statútuma* (TT 1895), u. ő, *Kassa statútumai a XVI. század második feléből* (TT 1893), és u. ő, *Kassa város jegyzőkönyvéből, 1553—1707* (TT 1909). Mihalik J., *Kassa város 1556-iki számadáskönyve* (TT 1896). Kárfy Ö., *Adatok Kassa történetéhez, 1553—1554* (TT 1905). Fr. Krones, *Das Gerichtsprotokoll der königl. Freistadt Kaschau, 1557—1608* (MÖG XII. és kny.). A sok adatból azonban nem írtak részletes, összefoglaló várostörténeti monográfiát. Ladomerszky P., *Kassa gazdaságpolitikája a török hódoltság korában* (Szeged 1943, d).

A bányavárosokra: J. Kachelmann, *Geschichte der ungarischen Bergstädte* (Selmebánya 1867, 3 kötet). Wenzel G., *Az alsómagyarországi bányavárosok küzdelmei a nagy-lucsei Dóczyakkal, 1494—1548* (AÉt 1877). Matunák M., *A bányavárosok történetéhez, 1527—1529* (TT 1898). Relkovic N., *A felsőmagyarországi hét alsó bányaváros legrégebbi közgyűlési jegyzőkönyvei, 1561—1623* (Sz 1913, 2 közl.), u. ő, *Ujbánya magistrátusa a XIV—XVII. században* (TT 1908), u. ő, *Bakabánya védelmi szabályzata, 1642* (HK 1916), u. ő és Csánki D., *Ujbánya város levéltára és története* (LK 1924, iratismertetés). Sobó J., *Selmebánya sz. kir. város társadalma, ipara és kereskedelme a XVI. század második felében* (Bp 1910, d; a bányászat nélkül). D. A. Dubay, *Kremnické listy* (Körmöcbányai levelek, 1564—1569, *Linguistica Slovaca* 1939—1940). L. Simovič, *Z knih mesta Skalice zo XVI. a XVII. storobia* (Szakolca

város XVI. és XVII. századi könyveiből ; u. ott 1941). Matunák M., *Korpona város levéltárából, 1535—1545* (TF 1901).

A nyugati országrész városaira : Danninger J., *Pozsony sz. kir. város 1526/27. évi számadáskönyve művelődéstörténeti szempontból* (Bp 1907). Kováts F., *Városi behozatali vám Pozsonyban, 1559* (MGSz 1903 ; erődítés költségeire). Ráth K., *A soproni kapitányság és kir. adóról szóló oklevelek* (MTF I). Házi J., *XVI. századi magyarnyelvű levelek Sopron sz. kir. város levéltárából* (Sopron 1928). Az aranyművesegédből lett jogtudós soproni polgármesterre (1571—1631) : Payr S., *Emlékezés Doktor Lakner Kristófról* (Sopron 1932). Karvasy Á., *Győr városa történelme 1594-ig* (Magyar Akadémiai Értesítő 1862). Villányi Sz., *Győrvár és város helyrajza, erődítése, háztelek és lakossági viszonyai a XVI. és XVII. században* (Győr 1882).

Debrecenre : Szücs I., *Sz. kir. Debrecen város történelme* (I. Debrecen 1870) mellett Zoltai L. tanulmányai : *Debrecen városi statutumok, 1564—1592* (MGSz 1902, 264), *Vidékiek beköltözése Debrecenbe 1564—1640 között* (Debrecen 1902), *Adatok a debreceni régi polgárok háztartásához, 1567—1638* (TF 1903), és u. ő, *A debreceni városháza négyszázéves története, 1531—1931* (Debrecen 1931, kny.). Koncz Á., *Debrecen város régi büntető joga* (Debrecen 1913). Herpay G., *A debreceni ref. ispotály története, 1529—1929* (Debrecen 1929). Fekete L., *Debrecen város török oklevelei* (LK 1920).

Az erdélyi városokat ld. alább (296. l.).

j) A török hódolt terület

Az ország török által meghódított területeinek egykorú gazdasági és társadalmi viszonyait, a parasztságra a haza feudalizmus helyett rátelepedő török kizsákmányolás különböző neveit, a katonai „hűbér“-jellegű szpáhi-birtokok és a relative türhetőbb helyzetű kincstári, ú. n. khász-birtokok különbségét és a határsávok kétfelé adózását elsőnek Salamon F. próbálta, az akkor rendelkezésre álló adatok és módszerek alapján egységes képbe foglalni : *A török hódítás Magyarországon* (első vázlatban : BpSz 1859—1860 ; önállóan : Pest 1864, majd átdolgozva : Bp 1886). Az első aktapublikációk pedig éppen a gyarapodó alföldi khász-városok viszonyait világították meg, így kisebb közlések : Repiczky J.—Szilágyi S., *Nagy-Körös városa török levelei* (Kecskemét 1859), Kun P., *Adatok a török-korhoz* (GyF 1861, nagykörösí török okmányok magyar fordításban), után az első nagyobb szabású gyűjtemény : Szilády Á.—Szilágyi S., *Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon* (2 kötet, Pest 1863 ; TMTE I/1—2, e sorozat többi, politikai vonatkozású kötetét ld. előzőleg, 111.) ; e kiadvány Nagykovács, Szeged, Halas, Cegléd főleg gazdasági természetű levelezését tartalmazza a török hatóságokkal. Ennek alapján : Szilágyi S., *Egy magyar város a hódoltságban*, és u. ő, *Egy év egy hódoltsági város történetéből* (*Rajzok és tanulmányok* II. Bp 1875 ; szines kép Nagykovácsról). Hübner E., *Nagykovács salétromfőzése a török uralom alatt* (MGSz 1900, 236). Balla Gergely XVIII. századi szövegét : *Nagykovácsi krónika*, kiadta Szabó K.—Szilágyi S. (TE, Kecskemét 1856, jegyzetekkel és oklevéltárral). — Egy másik ilyen alföldi mezőváros viszonyait világítja meg Hornyik J., *Kecskemét város története* (4 kötet, oklevéltárral, Kecskemét 1860—1866) ; ennek alapján : Salamon F., *Kecskemét város történetéből* (*Kiseb. tört. dolgozatai*, Bp 1889).

A törökkori Alföld életéről, kertés városok, puszták és nádasok lakóiról (szilaj pásztorok, pákászok, stb.) helyi, községi levéltárak felhasználásával gazdag és színes képet nyújt Györffy I., *Nagykovács krónika* (Karcag 1922),

és u. ó, *Az alföldi kertés városok* (Bp 1926). A kecskeméti városi levéltár, stb. alapján főleg az Alföld törökkori állattenyésztésre (szilaj marhatartás) és marhakereskedelmére hozott adatokat Takáts S. színes rajzaiban, így fent (235. l.) id. munkái (*Rajzok a török világból, Szegény magyarok, stb.*) mellett : *A török hódoltság korából* (2 kötet, Bp 1927—1930). Szabó L., *Kecskemét város iparos céhei* (Kecskemét 1933 ; XVI. századi céhleveleket is használ). Schwáb M., *Az igazságszolgáltatás fejlődése a török hódoltság idején az alföldi városokban* (Bp 1939). Oppel J., *Cegléd 1730-ig* (Cegléd 1931). Majláth J., *Egy alföldi civis város kialakulása. Nagykőrös gazdaság- és társadalomtörténete a XVIII. század elejéig* (Bp 1943). Egy kevésbbé jellemző khász-birtok : E. Sebők L., *Gyöngyös és vidéke története* (Gyöngyös 1880). Bachó L., *Gyöngyös város a török hódoltság idejében* (Gyöngyös 1941).

Nemcsak az Alföld, hanem az egész hódolt terület egykorú viszonyainak fontos forrásai az adóösszeírás céljaira készült defterek ; ld. Szilády Á., *A defterekről* (Pest 1870). Sokat kiadott, de nem valami tökéletes gyűjteményben, Velics A. (fordította) és Kammerer E. (bevezette), *Magyarországi török kincstári defterek, 1543—1699* (2 kötet, Bp 1886—1890) ; ism. Vámbéry Á. (Sz 1887, 361). A török adózást ezt megelőzően megvilágító közlések : Szalay L., *Statisztikai adatok Magyarország török korszakából* (Adalékok, Pest 1859 ; a szolnoki szandzsákság adatai Khalif defterdár 1541 után készített általános, kiegészítve utóbb is alapul szolgált adóajstromából). A különböző adófajtákra : Gyárfás I., *A jászkunság történetéhez a XVI. és XVII. században* (GyF IV) ; a Jászság viszonyaira emellett u. ó, *A jászkunok története* (1—4, Kecskemét 1870—Bp 1885), továbbá Tóth T., *A jászkunok története a török hódoltság korában* (Szolnok 1913, d), és Fodor F., *A Jászság életrajza* (Bp 1942). Kempelen Gy., *A Jászság a török foglалás idejében, 1565—1685* (Hazánk II. 1859).

Újabbán értékes anyagot közölt, különböző tanulmányaiban és munkáiban Fekete L., *Török iratok a gr. Zichy-család birtokában* (LK 1924 ; veszprémi adatok), u. ó, *Debrecen város levéltárának török oklevelei, 1555—1660* (LK 1925), u. ó, *Gyöngyös város levéltárának török iratai, 1549—1686* (LK 1932—1933, 2 közl.), és u. ó, *Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása* (Bp 1943) ; e közléseit kiegészítik szép (részben külön id.) feldolgozásai, így főleg : *Török birtokrendszer a hódolt Magyarországon* (AÉt 1940), és : *A törökkori Vác egy XVI. századi összeírás alapján* (Bp 1942), mellett : *Hódoltságkori oszmanli-török helyneveink* (Sz 1924), u. ó, *A hódoltsággal törökség Magyarországra vonatkozó földrajzi ismeretei* (HK 1930, 2 közl. ; egy XVII. századeleji török földrajzi kéziratot ismertetett előzőleg Bálint G., *A magyarországi török hódoltságról* (Sz 1870, 2 közl. ; benne a Szerémség mint virágoskert).

A hódoltság nyugati felére a fentiek idevonatkozó részei mellett : Sörös P., *A hódoltsági terület adózásáról* (Sz 1899), és u. ó, *Egy falu a török időkben* (MGSz 1902, 289 ; a kétféle adózó györmegyei Kajár, benne személyszerint vagyontkimutatás, zsellérek száma, egyesség a parasztok és a régi földesúr : a bakonybéli apát között). Az állandó török adósrófolásra a XVII. század elején : Merényi L., *A hódoltság adózása történetéhez* (MGSz 1903 ; 60 falu kimutatása Esztergom vidékéről). Szarka Gy., *A váci egyházmegye történeti földrajza a török hódítás korában* (Vác 1940). Gyulai R., *Törökvilág Komárom megyében* (Komárom 1894). Pákay Zs., *Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovásadó összeírás alapján, 1531—1696* (Veszprém 1942,

községek szerinti számszerű adatok dicialis conscriptiók alapján, nemcsak török vonatkozásban). Szabó P. Z., *A török Pécs, 1543—1686* (Pécs 1941).

A déli és keleti részekre : a titeli és bajai járás XVI. századvégi összeírásai (Délmagyarországi Értesítő 1876). Borovszky S., *Egy alajbég telepítései* (AÉt 1901; a tizenötéves háborúban tatárok által elpusztított Körös—Maros szögét Ali csanádi bég ráé pásztorokkal próbálja népesíteni). Szentkláray J., *A szerb monostoregyházak történetei emlékei Délmagyarországon* (AÉt 1908, bevándorlások), és u. ő, *Ujabb részletek a délmagyarországi török hódoltság történetéből* (AÉt 1917). Juhász K., *A csanádi püspökség története, 1608—1699* (Makó 1936), és u. ő, *Das Tschanad-Temesvarer Bistum während der Türkenherrschaft, 1552—1699. Untergang der abendländischen Kultur im Banat* (Westfalen 1938). Bunyitay V., *Nagyvárad a török joglálás korában, 1660—1699* (Bp 1892).

A szultán nevében az ország egykori fővárosában kormányzó török pasák névsorát gondosan összeállította Gévay A., *A budai pasák* (Bécs 1841), eredményein lényegesen nem változtattak G. Jacob és Fr. Babinger megjegyzései (Der Islam, 1918, 1922) sem; a listát közli újabban, sok egyéb adat mellett, Fekete L., *Budapest a törökkorban* (Budapest története III. Bp 1944), a város 1526—1686 közti helyrajzi, népességi, gazdasági, közigazgatási, stb. viszonyainak igen alapos és legjobb összefoglalása (a függelékben a művészeti emlékek vizsgálata Genthon I. és mások tollából). Ld. még u. ő, *Párhuzam az isztambuli és a budai török ügyvitel között* (LK XVIII—XIX). Fekete munkája Budapestről betetőzi a korábbi idevágó kutatásokat, melyek a további fejezetekben A. alatt id., Budát érintő főbb útleírások mellett különböző részletek megvilágítására eddig használatosak voltak; ezek sorából: Némethy L., *Török mecsetek Budán* (Bp 1878). Büchler S., *A zsidók története Budapesten* (Bp 1901). Littke A., *Buda-Pest a török uralom korában* (Bp 1908). W. Björkman, *Ofen zur Türkenzeit, vornehmlich nach türkischen Quellen* (Hamburg 1920). Dvihally A. M., *A budai szőlőművelés története* (Bp 1932). Jajczay J., *Császári követ fogadása Budán a török idők alatt a Fővárosi Könyvtár egy vízfestményén* (Bp 1935, kny., A Fővárosi Könyvtár Évkönyve IV). Gárdonyi A., *Buda és Pest keresztény lakossága a török hódoltság alatt* (Tanulmányok Bp multjából V.).

A török kereskedelemre: Fekete L., *Le commerce à Bude au temps des Turcs* (NHR 1936), és u. ő, *Ofener Kaufleute zur Zeit der Türkenherrschaft* (Festschrift Fr. Giese, 1941). A. Mehlan, *Die Handelsstrassen des Balkans während der Türkenzeit* (Südostdeutsche Forschungen 1939).

A hódoltság műveltségi viszonyaira: Császár M., *A török közoktatásügy Magyarországon hódolt területén, 1543—1686* (Magyar Paedagogia 1917). Juhász K., *Műveltségi állapotok a Temesközben a török világban* (Kolozsvár 1935). Földes—Papp, *Hungarian Preachers in the Days of Turkish Rule* (Hung. Quarterly 1938, pár érdekes epizód). Földváry A., *A magyar református egyház és a török uralom* (Bp 1940).

3. Vallási és szellemi élet

a) A reformáció általános irodalma

Az első kisebb református egyháztörténet még az Apafi-kori Erdély terméke: Pápai Páriz Ferenc, *Rudus redivivum seu breves ecclesiasticarum Hungaricarum iuxta et Transsylvanicarum inde a prima reformatione com-*

mentarii (Nagyzeben 1684); magyar szövegét (Romlott fal építése, 1685) kiadta Thury E. (MPE V. Bp 1906). Egyébként a magyarországi protestáns egyháztörténetírás első jelentős, közel egykorú, sokban forrásszerű műveit a XVII—XVIII. század fordulóján meginduló adatgyűjtő iskola hozta létre, párhuzamosan a hasonló katolikus törekvésekkel (ld. 251. l.), de azoktól eltérően a hivatalos ellenreformációtól akadályozva. Az iskola két névtelen (részben talán Okolicsányi Páltól származó) forrásközlő munkával indult, mely a cenzura következtében Lehmann (1710) függelékében jelent meg. 1. *Historia diplomatica de statu religionis evangelicae in Hungaria*, 2. *Brevissimum compendium . . . principatus Transylvaniae historiae*. A kálvinista (és Coccejus-tanítvány) Debreceni Ember Pál ma is forrásértékű műve sem itthon jelent meg; A. Fr. Lampe adta ki (kissé meglepő módon, saját neve alatt, kihagyásokkal): *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania* (Utrecht 1728). Méltatja Révész K., *Debreceni Ember P. egyháztörténelme* (Prot. Egyh. és Isk. Lap 1884). Evangélikus egyháztörténettel foglalkozott a XVIII. század elején Kerman (Krmán) Dániel superintendens (ld. a Rákóczi-kor forrásai közt), valamint utána, mások közt, különösen Bod Péter, akinek ugyancsak máig forrásértékű, s a régebbi összefoglalások közül a legnagyobb szabású művét: *Historia Hungarorum Ecclesiastica* (4 kötet, 1756—1765) Rauwenhoff és Szalay L. adta ki (Leyden 1888—1890, 3 kötet). Méltatása: Révész I., *Bod P. mint történetíró* (Kolozsvár 1916).

A régebbi irodalom egyéb alkotásai (időrendben): Andreas Schmal, *Adversaria ad illustrandam historiam ecclesiasticam evangelico-hungaricam pertinentia*, 1765 (Kiadta Fabó A., *Monumenta* II, 1863). A lutheránus egyházra: Ribini János, *Memorabilia augustanae confessionis in regno Hungariae a Ferdinando I usque ad III* (1787—1789, 2 kötet). Tóth Ferenc, *A magyar- és erdélyországi protestáns ekkleziia históriája* (Komárom 1808). Martinus Klanicza, *Fata aug. confess. ecclesiarum a tempore reformationis ad synodum Pestiensem* (kiadta Fabó A., *Monumenta* III, Pest 1865), és u. ő, (= Klanitius), *Christiana saeculi XVI. per Hungariam in religione tolerantia* (Pest 1783). Az utolsó száz év irodalmát végigtekintve, Bauhofer G., *Geschichte der evang. Kirche in Ungarn* (Berlin 1854, névtelenül; angol ford.: Craig, *History of the Protestant Church in Hungary* (London 1854). Fabó A. (szerk.), *Rajzok a magyar protestantizmus történetéből* (Pest 1868). Balogh F., *A magyar protestáns egyháztörténelem részletei a reformáció korától jelenig* (Debrecen 1872); a korábbi irodalom áttekintése a kezdetektől: u. ő, *A magyar protestáns egyház történetének irodalma* (Debrecen 1879); u. ő, *History of the Reformed Church in Hungary* (1906). Az addigi kutatások részleteredményeit bőven összefoglaló képes diszmű: Zsilinszky M. (szerk.), *A magyar honi protestáns egyház története* (Bp 1907); a politikai vonatkozásokat, törvények létrejöttét, stb. részletesen tárgyalja u. ő, *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve* (4 kötet, Bp 1880—1897). A periodizálás kérdését felveti Kovács S., *Pár észrevétel a magyar protestáns egyháztört. korszakairól* (Theol. Szaklap 1902—1903) és Zoványi J., *A magyar protestantizmus történetének korszakokra osztása* (PSz 1903). Zoványi J. (több, alább id. részlet-monográfia mellett), *Tanulmányok a magyar prot. egyház és irodalom történetéből* (1887), u. ő, *Kisebb dolgozatok a magyar protestantizmus történetének köréből* (Sárospatak 1910), és u. ő, *A magyarországi protestantizmus történetének jelenlegi állása* (PSz 1914). Kisebb kézikönyvek: Bereczky S., *A magyar protestáns egyház története* (Bp 1901), Balogh F., *A magyar protestáns egyházak története* (Debrecen 1905), Warga L., *A keresztyén egyház történelme* (2. kiad.,

átdolg. Zoványi J., *Sárospatak 1906—1908*, 3 kötet, irodalmi utalásokkal). Révész I., *A magyar protestantizmus története a kereszténység egyetemes fejlődésének keretében* (Kolozsvár 1923); e szöveg felhasználásával u. ő, *A magyarországi protestantizmus történelme* (Bp 1925, A magyar történettudomány kézikönyvei c. sorozatban, hasznos összefoglalás, bő (bár nem teljes) bibliográfiával, melyben különösen fontos a helytörténeti és az életrajzi anyag felsorolása; u. ő, *A magyarországi protestantizmus tudományos történetírása* (PSz 1924, 2 közl. és külön: Debrecen 1925); u. ő, *Szempontok a magyar „kálvinizmus“ eredetének vizsgálatához* (Sz 1934; figyelmeztet, hogy a kialakuló magyar ref. egyházra, eltérései következtében, nehezen illik az egykorú nyugati értelemben vett kálvinizmus fogalma, a kifejezést tehát e fenntartással kell e korra használnunk); u. ő, *Hungarian Reformed Christianity and Calvinism* (Evangelical Quarterly, Edinburgh 1934); u. ő, *Magyar református egyháztörténet* (I. 1520—1608, Debrecen 1938; részletes áttekintés); u. ő, *Reformáció és ellenreformáció* (MMT, 1940; összefoglaló kép irodalom nélkül). Polémia: Zoványi J., *Új egyháztörténetírás* (kny. Kolozsvár 1940), és Révész I. nyilatkozata (PSz 1940). Legújabbán Biró S.—Szilágyi I. (szerk.), *A magyar református egyház története* (Bp 1949, jó összefoglalás, de irodalom nélkül).

Egyes problémák általános jellegű feldolgozásai: Rác K., *A magyar-honi reformáció bölcseleti története* (Árad 1883). Jakabfalvy A., *Egyházi politika, különösen Magyarhonban* (Bp 1886; a XVI—XVII. századra is kiterjedő, tört. áttekintés). Schrödl J., *A magyar-honi protestantizmus hatása a magyar nemzeti szellem fejlődésére* (Bp 1898). Pokoly J., *A protestantizmus hatása a magyar állami életre* (Bp 1910). Incze G., *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században* (Debrecen 1931, jó adatgyűjtéssel). Földváry A., *A magyar református egyház és a török uralom* (Bp 1940; a törökbarátságról alkotott idillikus nézetek cáfolatával).

A protestáns egyházi szervezet kialakulására (az alább id. részletek mellett): Révész I., *A prot. egyházalkotmány alapelvei a XVI. századi főbb reformátorok vallástételek és egyházszervezetek bizonyítása szerint* (Szarvas 1856). Zoványi J., *Magyarországi superintendenciák a XVI. században* (Magyar Prot. Egyháztört. Monographiák Bp 1898). Miklós Ö., *A magyar protestáns egyházi alkotmány kialakulása a reformáció századában* (Pápa 1942), erre kritikái megjegyzések: Révész I., *Egyházalkotmányunk kezdetei* (E 1944). A zsinatok történetére az alább külön id. tanulmányok mellett: Thury E., *Ag. hitv. ev. zsinatok a bécsi béke előtt* (Bp 1903, MPE II). Zoványi J., *Az 1546. évi eperjesi zsinat állítólagos végzése* (PSz 1917). Thury E., *Az 1550. évi vaskaszentmártoni zsinat* (PSz 1913). Krupecz I., *A zsolnai zsinat háromszázados évfordulójára* (PSz 1910). Havrán D., *A zsolnai zsinat előzményei* (PSz 1913). — A kánonokra az alább id. szövegkiadások mellett: Mokos Gy., *A felföldi kánonok* (PSz 1912). Révész K.—Zoványi J., *Az abarúji kánonokról* (PSz 1912). Harsányi I., *A komjáti kánonok* (PSz 1913). Zoványi J., *A meszlénai kánonos könyvről* (PSz 1917). Miklós Ö., *A hercegszöllősi kánonok eredete* (PSz 1929).

A hazai és külföldi reformáció kapcsolataira (a külföldi iskolázás anyaga: 267. l. mellett): Antal G., *A magyar protestáns egyház külföldi érintkezései* (Pápa 1908). Fraknói V., *Melanchton és magyarországi barátai* (Sz 1873 és kny.), és u. ő, *Melanchtons Beziehungen zu Ungarn* (Bp 1874). Stromp L., *Magyarország és Melanchton* (Ösvény 1917—1920). Sólyom J., *Luther és Magyarország* (Bp 1933). G. Loesche, *Luther, Melanchton und Calvin in Oesterreich-Ungarn* (Tübingen 1909), részbeni magyar fordítása: S. Szabó J.,

Kálvin hatása és a kálvinizmus Európa keleti országaiban (Debrecen 1912); ennek függelékében saját tanulmánya: *A helvét irányú reformáció elterjedése Magyarországon* (irodalommal); u. ő, *Kálvin és a magyar reformátorok* (PSz 1909), u. ő, *Zwingli hatása Magyarországon* (PSz 1931), és u. ő, *Zwingli és a magyar reformáció* (Theol. Szemle 1931—1932). Melancthon levele Kassa város tanácsához, 1559 (IT 1889, 603). Ráth Gy., *Bullinger Henrik és a magyar reformáció* (ITK 1896). Erdős K., *Bullinger H. és Fejértóy János levelezése* (Debrecen 1913). Révész I., *Bucer Márton és a magyar reformáció* (Theol. Szemle 1933). Rác L., *L'inspiration française dans le protestantisme hongrois* (RÉH 1925—1927 Bénédict Pictet magyar diákjai). J. E. Choisy, *Les relations spirituelles entre Genève et la Hongrie protestante* (NRH 1940). Kur G., *Cseh-magyar református tört. kapcsolatok* (Komárom 1937). Az unitárius külföldi vonatkozásokat ld. alább.

A katolikus egyház viszonyaira igen nagy egyháztörténeti anyagot halmozott egybe a XVII. század végén meginduló jezsuita adatgyűjtő iskola, közelebbről az antwerpeni bollandisták példáját követő Hevenesi Gábor, a bécsi Pázmáneum rektora, aki 1695-ben felhívást bocsátott ki a magyarországi kat. egyháztörténet anyagának összeszedésére; a hivatalos ellenreformáció, így Kollonics érsek támogatásával és munkatársak segítségével egy 140 nagy kötetből álló, főleg a XVI—XVII. századra (és persze a szűkebb egyháztörténeten túl is értékesíthető), kéziratgyűjteményt állított össze, mely a budapesti Egyetemi Könyvtárban használható, részletes index segítségével: *Catalogus manuscriptorum Bibl. R. Sc. Universitatis*, T. II. pars 1. (Bp 1889), pars 2. (Bp 1894). — Egyébként az ált. s az alább a részletes egyháztört. anyagban idézett irodalom mellett áttekinthető tájékoztatást nyújt: Lányi K., *Magyar egyháztörténelme*, átdolg. Knauz N., (2 kötet, Esztergom 1869). Karácsonyi J. kompendium-jellegű munkája: *A magyarországi egyház története főbb vonásaiban* (Nagyvárad 1915, új kiadás Veszprém 1929), és u. ő, *Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig* (1922). Velics L., *Vázlatok a magyar jezsuiták multjából* (I. 1560—1610, Bp 1912). Meszlényi A., *A magyar jezsuiták a XVI. században* (Bp 1931). Szántó (Arator) István életére: Fraknói V., *Egy magyar jezsuita a XVI. században* (kny. KSz 1887); munkáját (*Brevis et succincta descriptio, quo tempore et occasione haereses in Transylvaniam fuerint invecatae*) kiadta Veress E. (FRT V.); magyar részlet: *Erdély öröksége* I. Balogh J., *Existenz und Rechtslage der katholischen Kirche in Ungarn zur Zeit der Türkenherrschaft* (Roma 1929). Mihálovics E., *A katolikus prédikáció története Magyarországon* (1—2, 1900—1901).

Az unitáriusokra: Bod Péter, *Historia unitariorum in Transylvania* (Leyden 1776). Az unitárius egyháztörténet legnagyobb, Kénosi Tózsér, ill. Uzoni Fosztó-féle összefoglalása még kéziratban van, ld. Kőváry L., *Szellemünk (unit.) képviselői a millenium századában* (KM 1898—1899). Aranyosrákosi Székely Sándor, *Unitária vallás története Erdélyben* (Kolozsvár 1839). Kanyaró F., *Unitáriusok Magyarországon, tekintettel az unitarizmus általános történetére* (Kolozsvár 1891), erre megjegyzések: Balogh F., *Kellő világítás Kanyaró F. unitárius történetéhez* (Debrecen 1892). Jakab E., *Magyar-lengyel unitárius érintkezések a XVI—XVII-ik századokban* (Sz 1892, 2 közl.; lengyel unitáriusok Erdélyben találnak menedéket). *Unitárius egyháztörténeti adatok* (Marosvásárhely 1910). Borbély I., *Unitárius polémikusok Magyarországon a XVI. században* (Kolozsvár 1909), u. ő, *A magyar unitárius egyház hitelvei a XVI. században* (Kolozsvár 1914), és u. ő, *A mai unitárius hitelvek kialakulásának története* (I. Kolozsvár 1925). Tóth Gy., *Az unitárius egyház alkotmá-*

nyának vázlatos jogtörténeti kifejlődése (Kolozsvár 1932). — Kohn S., *A szombatok* (Bp 1889).

Az ortodox, görögkeleti egyház viszonyaira általában: B. Popescu, *Geschichte der griechisch-orientalischen Kirche in Oesterreich* (Nagyszében 1862). Ld. még alább (253. l.).

Számos kisebb-nagyobb tanulmány és adalék jelent meg egyrészt a *Protestáns Szemle* (= PSz), az *Egyháztörténet* (= E), a *Sárospataki Lapok* (= SL) és a *Keresztény Magvető* (= KM), másrészt a *Katolikus Szemle* (= KŠz), a *Magyar Sion* (= MSi) és a *Regnum* (= Re) c. folyóiratokban, hogy csak a fontosabbakat említsük.

b) Főbb gyűjtemények, iratok

A XVI. századi reformáció részletes irodalmában alább, megfelelő helyükön felsorolt speciális iratok, valamint az u. ott (258. l.) ismertetett Bunyitay V.-féle nagyfontosságú ETE mellett mint általános jellegű anyag itt említendő: Fabó A., *Monumenta evangelicorum aug. conf. in Hungaria historica* (4 kötet, Pest 1861—1873), u. ő, *A magyar- és erdélyországi mind a két vallású evangélikusok okmánytára* (Pest 1869). Továbbá az *Annales Evangelicorum in Hungaria ad fidem codicum Bibliothecae Evang. Posoniensis* (2 kötet, Pozsony 1861—1864) c. sorozat, valamint Prónay D.—Stromp L. *Magyar Evang. Egyháztörténeti Emlékek* (Bp 1905), Payr S., *Egyháztörténelmi Emlékek* (Sopron 1910) mellett különösen fontos anyagot tartalmaz a *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* (= MPE), 1—10, Bp 1902—1911) c., Zsinka F. által 1927-ben folytatólag újra megindított sorozat, melynek egyes köteteit (eddig 15, — Bp 1934) a továbbiakban részletes anyagba illesztve említjük.

Egykorú, s eredeti kiadásukban nehezen hozzáférhető művek szövegét új kiadásban hozza az Incze G. által szerk. hasznos és egyes füzetekben alább külön id. sorozat: *A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi kereszténységén . . . egyházi írói* (Bp).

Fontos egykorú anyagot közöl (de latin részeiben is csak magyarul, kissé fogyatékos fordításban) Kiss Á., *A XVI. században tartott magyar ref. zsinatok végzései* (Bp 1881, rövid bevezetéssel). Az evang. zsinati határozatokat (1610, 1614, 1622, 1707, stb.) közli és az előző okmánykiadásokat ismerteti: Szeberinyi János, *Corpus . . . memorabilium Synodorum evang. aug. conf. in Hungaria* (Pest 1848). Havrán D., *Ismereitlen prot. egyházi rendtartás a XVI. századból* (PSz 1900). Mokos Gy., *A dunántúli ág. hitv. ev. egyház 1598-i törvénykönyve* (1892), és u. ő, *A hercegszöllősi kánonok* (Bp 1901, az eredeti kiadás hí hasonmása, fontos jegyzetekkel). Fabritius K., *Oklevelek a magyarországi reformatio korából, 1530—1560* (TT 1881, 3 közl.). Bauch G., *Adalékok a reformatio és a tudományok történetéhez a XVI. században* (TT 1885, 2 közl.).

A protestáns egyháztörténet levéltári anyagára: Góbi I., *A magyarországi ág. hitv. ev. egyetemes egyház levéltárának jegyzéke* (1—2, Bp 1912—1915). Miklós Ö.—Szabó I., *A magyarországi ref. egyház levéltárai* (LK 1937). A helyi anyagból: Liszkay J., *A pápai ev. ref. egyház levéltára, 1510—1811* (Pápa 1875). Harmath K., *A pozsonyi evang. lyceum kéziratárának és könyvtárának ismertetése* (Pozsonyi lic. ért. 1878—1879). Révész K., *Regesták a kassai ev. ref. egyház levéltárából* (Bp 1906). Tóth E., *A dunántúli ref. egyházkerület levéltára* (LK 1938). Harsányi A., *A beregi ref. egyházmegye levéltára* (E 1943). Tóth D., *A hevesnagykunsági ref. egyházmegye levéltára* (u. ott).

Sass K., *Az érmelléki ref. egyházmegye levéltára* (E 1945). Gulyás J., *Az alsó-zempléni ref. egyházmegye levéltára* (u. ott). Illyés G., *A kükküllői ref. egyházmegye levéltárának története* (E 1947).

c) *Protestáns egyházi helytörténet*

Erdély viszonyaira : Salamon József, *De statu ecclesiae evang. — reformatae in Transilvania commentatio theol.-historica* (Kolozsvár 1840, jó adatok a ref. egyházi szervezet, intézmények, iskolák, stb. fejlődésére). Összefoglalás : Pokoly J., *Az erdélyi református egyház története* (5 kötet, I : 1556—1604, II : 1605—1690, III : 1691—1880, IV—V : az egyházi intézmények Bp 1904—1905, sok adattal). Ezzel kapcsolatban elvi kritika (ld. 327. l.) : Szekfű Gy., *Az erdélyi tolerancia körül* (KSz 1934). Révész I., *Protestantizmus és vallásszabadság* (PSz 1934). Nagy S., *Erdély vallásszabadsága a mohácsi véstől Báthory Istvánig* (Bp 1912). A katolikusok helyzetére : Bagossy B. (szerk.), *Az erdélyi katolicizmus multja és jelene* (Dicsőszentmárton 1925) c. gyűjteményes munka, benne pl. Karácsonyi J., *Erdély és a kapcsolt részek vallási állapotai, 1526—1571*. Juhász K., *Két kolozsmonostori püspökapat a XVI. században* (Kolozsvár 1933). — A területileg lényegében idetartozó unitárius egyház és a szombatosok irodalmát ld., fent. A szász evangélikus egyház dokumentumait kiadta G. D. Teutsch, *Urkundenbuch der evang. Landeskirche in Siebenbürgen* (I. 1539—1693, Nagyszeben 1862); fejlődésére : Martinus Schmeizel, *Dissertatio epistolica de statu ecclesiae Lutheranorum in Transsilvania* (Jéna 1722), valamint Fr. Teutsch, *Die Reformation von Siebenbürgischen Sachsenlande* (Nagyszeben 1886^a), u. ő jó összefoglalása, irodalommal : *Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen* (2 kötet, Nagyszeben 1921—1922), és ennek népszerűbb kivonata : *Kirche und Schule der Siebenbürger Sachsen in Vergangenheit und Gegenwart* (Nagyszeben 1923). A. Schullerus, *Luthers Sprache in Siebenbürgen. II. Die Augustana in Siebenbürgen* (Nagyszeben 1923). Pukánszky B., *Az ágostai hitvallás megszilárdulása az erdélyi szászok között* (PSz 1924). R. Schuller, *Der evangelisch-sächsische Pfarrer in seiner Kulturgeschichtlicher Bedeutung* (Segesvár 1930; sok, mégis hézagos adattal a német fejlődés párhuzamát szeretné kimutatni). A nyugati egyházak és a román ortodoxia : J. Lupaş, *Der Einfluss der Reformation auf die siebenbürgisch-rumänischen Kirche im XVI. Jahrhundert*. Şt. Lupşa, *Catolicismul și Româniile din Ardeal și Ungaria până la anul 1556* (Cernăuț 1929). Gergely F., *Az 1569-i első román ref. zsinat és előzményei* (EM 1937). Révész I., *La Réforme et les Roumains de Transylvanie* (Bp 1937) és u. ő, *A reformáció az erdélyi oláhok között* (Debrecen 1938). Juhász I., *A reformáció az erdélyi románok között* (Kolozsvár 1940), és u. ő, *Nyugati missziós törekvések a románoknál (Magyarok és románok II. Bp 1944; részletes összefoglalás)*. A román ortodox egyházra : N. Iorga, *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a Românilor* (2 kötet, Bukarest 1929—1932^a). Şt. Meteuş, *Istoria bisericii românești din Transilvania* (I. Nagyszeben 1935), és u. ő, *Mănăstirile românești din Transilvania și Ungaria* (Nagyszeben 1936).

A Felvidéken főleg a Szepességre van sok adat, így régebbi közlések : (Munyay Lajos), *Historia ecclesiae evang. aug. conf. in Hungaria . . . praecipue vero in XIII oppidis Scepusii* (Halberstadt 1830); Hradszky J., *A XXIV kir. plébános testvérelete . . . és a reformáció a Szepességen* (Miskolc 1895), valamint Thury E., *Adatok a szepességi reformatio történetéhez, 1542—1543* (TT 1905) mellett újabban : Bruckner Gy., *A reformáció és ellenreformáció története a Szepességen* (Bp 1921, nagy anyaggal). B. Vársik, *Husiti a reformáció*

na Slovensku (Pozsony 1932). J. Kvačala, *Dejiny reformácie na Slovensku, 1517—1711* (A reformáció története Szlovákiában, Liptószentmiklós 1915). A horvát-szlovén vidékre: Kostrenčić, *Urkundliche Beiträge zur Geschichte der protestantischen Literatur der Südslaven, 1559—1565* (Bécs 1874). Th. Elze, *Primus Trubers Briefe* (Tübingen 1897). J. Pindor, *Die evangelische Kirche Kroatiens und Slavoniens in Vergangenheit und Gegenwart* (Eszék 1902). F. Bučar, *Povijest hrvatske protestantske književnosti za reformacije* (Zágráb 1910). Anderlić V., *A reformáció kezdete és terjedése Horvátországban* (Bp 1911). Payr S., *Consul István a horvát prédikátor* (Ev. Egyh. Élet 1915). Haller J., *Adatok a muraközi reformáció történetéhez* (PSz 1917). Tarozay E., *A reformáció Horvát-Szlavonországban* (Debrecen 1930). M. Murko, *Die Bedeutung der Reformation und Gegenreformation für das geistige Leben der Südslaven* (Prága 1927, kny. Slavia). N. Hočvar, *Die Anfänge der Reformation auf dem Gebiete des heutigen Jugoslawien* (Zeitschrift für Kirchengeschichte 1936).

Egyes egyházkerületek viszonyaira: Tormássy J.—Fábián M., *A dunamelléki ref. egyházkerület története* (Sárospat. Füzetek 1867). Földváry L., *Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez* (2 kötet, 1898). Thury E., *A dunántúli ref. egyházkerület története* (I. Pápa 1908). Payr S., *A dunántúli evang. egyházkerület története* (I. Sopron 1924; bő forrásanyag alapos felhasználásával). Tóth S. *Adalékok a tiszántúli ref. egyházkerület történetéhez* (2 kötet, Debrecen 1894). Barcsa J., *A tiszántúli ref. egyházkerület történelme* (3 kötet, Debrecen 1908). Zoványi J., *A tiszántúli ref. egyházkerület története* (Debrecen 1939), u. ő, *A csallóköz-mátyusföldi ref. egyházkerület keletkezése* (PSz 1903), és u. ő, *A sopronvármegyei ev. egyházkerület egyházmegyéi és espereseik a reformátusoktól való különválás után, 1595—1620* (PSz 1937).

Egyházmegyék (a munkák időrendjében): Görög E., *A veszprémi (ref.) egyházmegye története* (Sárospatak 1863). Kiss K., *A szatmári ref. egyházmegye története* (Kecskemét 1878). Szabó P., *A szilágy-szolnoki ev. ref. egyházmegye története* (Kolozsvár 1878). Ráczi K., *A zarándi egyházmegye története* (Arad 1880). Kernuch K. A., *A bánáti ág. h. ev. egyházmegye monographiája* (Femesvár 1886). Péter M., *A Rikán-belőli kommunitás ismertetése és története* (Sepsiszentgyörgy 1900). Bierbrunner G., *A bács-szerémi ág. h. ev. egyházmegye monographiája* (Ujvidék 1902). Soltész J., *A nagybányai reformált egyházmegye története* (Nagybánya 1902). Tóth E., *A pápai ref. egyházmegye története* (1927). Román E., *Az alsóborsodi és az ősrégi Borsod-Gömör-Kishonti egyházmegye története* (Miskolc 1926). Haraszy K., *Adalékok az ungi ref. egyházmegye történetéhez* (Nagykapos 1931). Kur G., *A komáromi ref. egyházmegye* (I. Komárom 1936). Bucko V., *Visitatio Zathayana, 1561* (Zólyom vármegye vallási viszonyai 1560 körül; szlovákul, Pozsony 1941, kny.) Tóth D., *A hevesnagykunsági egyházmegye multja* (I. Debrecen 1942) Miklós Ö., *A szatmárvidéki szuperintendencia történetének körvonalai* (E 1943). Esze T., *A drégelypalánki egyházmegye történetének vitás kérdései* (E 1945). Juhász I., *A székelyföldi ref. egyházmegyék* (Kolozsvár 1947, levéltárak ismertetésével).

Egyes esperességek: Smidt J. G., *Historia cirkwe ew. w Uhrich, obzwlástě pak welko Hontského ew. senioratu* (A nagyhonti ev. esperesség története, Pest 1868). Sz. Kiss K., *Monographiai vázlatok a barsi ref. esperesség multja s jelenéből* (Pápa 1879). Linberger I., *A hat sz. kir. városi ág. h. ev. esperesség vázlatos története* (1882). Hörk J., *A sáros-zempléni ev. esperesség története* (Kassa 1885). Mikulík J., *A gömői ág. hitv. ev. esperesség története, 1520—1740*

(Pozsony 1917). Seregély B., *Geschichte der Obereisenburger ev. Seniorates* (Ev. Glocken 1919).

Az egyes protestáns egyházközségek gyakran csak üres vázlatot, helyenként azonban társadalomtörténeti szempontból is érdekes, helyi adatokat tartalmazó irodalmát itt Révész I. (*A magyarországi protestantizmus történelme*, Bp 1925) felhasználásával s némi kiegészítéssel adjuk a helységek betűrendjében:

Abaujszántó, ref. (Paikoss E., PSz 1901). Abrudbánya, ref. (Kocskeméti A., Pest 1861). Abrudbánya-Veresspatak, unit. (Benzédi G., KM 1898). Ágfalva, Bánfalva és Loipersbach, ev. (E. Scholtz, Sopron 1938). Alsó-Felsőszováth, unit. (Dézsi M., KM 1896). Alsósímenfalva, unit. (Úrmósi K., KM 1879). Ákos, unit. (Kiss M., KM 1889). Ártánd, ref. (Sz. K., Lugos 1885). Balatonkenese, ref. (Czakó Gy., Pápa 1912). Bágyon, unit. (Fodor A., KM 30). Bánfalva, ev. (Baross K., Orosháza 1876). Bártfa, ev. (St. Justh, Prot. Jahrbücher f. Österreich, 1858). Bél, ref. (Major L. K. 1932). Weber S., *Monographie der ev. Gemeinde Bela mit Berücksichtigung der betreffenden Verhältnisse in Zipfen, Polen und Ungarn* (Késmárk 1885). Belényos, ref. (V. Sipos I., Nagyvárad 1883). Berecete, ref. (Batta Gy., Rozsnyó 1892). Besztercebánya, ev. (Rosenauer K., B.-bányai gimn. ért. 1877/78; Hajdu L., 1918; A. Göllnerova, „Bratislava“ 1930). Bez-Enese, ev. (Révész S., Győr 1908). Bicske, ref. (Biczó P., Nagykőrös 1896). Bihardioszeg, ref. (Molnár J., Nagyvárad 1885). Bodmér, ref. (Biczó P., Nagykőrös 1896). Bogyzsló, ref. (Tóth P., Tolna 1911). Borsodviszló, ref. (Lukácsy I., Siklós 1900). Botpalád, ref. (Kiss K., Kocskemét 1878). Bony, ref. (Deési B. és Széki A., 1890). Bözöd, ref. (Koncz J., Marosvásárhely 1905). Brassó, ref. (Molnár J., 1887). Breznóbánya, ev. (Clalupka A., Selmezbánya 1837). Buda, ev. (Tomaschek J., Bp 1880). Bugyi, ref. (Balogh A. S., Bp 1940). Cegléd, ref. (Takács J., 1892; és S. Szabó J., 1931). Csákrberény, ref. (Katona G., Pápa 1937). Csákvár, ref. (Biczó P., Nagykőrös 1896). Csanád, ref. (Baky I., Bp 1892). Csenger, ref. (Kiss K., Kocskemét 1878). Csepreg, ev. (Payr S., PSz 1908).

Debrecen: Szücs I., *Sz. kir. Debreczen város történelme* (1—3, Debrecen 1871, csak részben egyháztört. anyag). Könyves Tóth M., a Zelizy D. (szerk.), *Debrecen sz. k. város egyetemes leírása* (1882) c. munkában. Decs, ref. (Arany D., Szekszárd 1940). Dés, ref. (Kádár J., Dés 1882). Dévaványa, ref. (Szügyi D., Gyoma 1917). Dióviszló, ref. (Lukácsy I., Siklós 1900). Dombor, ref. (Gidófalvy K., Bp 1910). Dunavecse, ref. (Lukácsy I., 1924, 1943). Etyek, ref. Biczó P., Prot. Egyh. Isk. Lap 1888). Fehérgyarmat, ref. (Kis K., Kocskemét 1878). Fehérvár-Csurgó, ref. (Thury E., Pápa 1885). Felka, ev. (Emericzky D., 1872). Felpécz, ev. (Madár M., Pápa 1904). Felsőbánya, ref. (Nagy L., Nagybánya 1896). Felsőőr, ref. (Gueth S., Szombathely 1873). Felsőörs, ref. (Thury E., PSz 1903). Felsővály, ref. 1550—1860. (Bodon Á., Sárospatak 1860). Firtosváralfa, unit. (Kozma D., KM 1889). Foktó, ref. (Feleki J., h. n. 1881). Füle) ref. (Karácson B., Kisújszállás 1899). Füzesgyarmat, ref. (Szilágyi M., Debrecen 1898). Gálszécs, ref. (Péter M., PSz 1913). Giródtótfalu, ref. (Bercy J., PSz 1904). Gönc, ref. (Füzy J., SL 1884). Görgő, ref. (Lükő B., Rozsnyó 1884). Guta, ev. (Fényes L., 1902). Gyoma, ref. (Harsányi P., Mezőtúr 1914). Gyömrő, ref. (Halmy J., Bp 1938). Gyöngyös ev. és ref. (Klimó P., 1891). Győr, ev. (Cserhalmi I., 1885; Nagy V., PSz 1904; és E. Nagy O., 1905). Győr, ref. (Lisztkay J., Győr 1868; és Thury E., PSz 1905).

Hajdunánás, ref. (Barcsa J., Debrecen 1899). Halas, ref.: Tormási J., *Halasvárosa s ekklezsája históriája* (Kocskemét 1875). Hejőbába, ref. (Szendrey L., Miskolc 1940). Homonna reformációja (Réz L., S. A. Ujhely 1899). Homoródkeményfalva, unit. (Egyed F., KM 1897). Hódmezővásárhely, ref. (Futó M., Sárospat. Füzetek 1862; és Szeromlei S., 1927). Homoródszentpál, unit. (Egyed F., KM 1897). Jászberény, ref. (Kálmán Z., 1878). Jolsva, ev. (Wallaszky Pál, Eperjes 1795). Kajászó-Szontpéter, ref. (Biczó P., Székesfehérvár 1896). Kassa: Paikoss E., *A kassai helvét hitu. egyház megalakulásának története* (Sárospatak 1899). Kemény L., *A reformáció Kassán* (Kassa 1890). Révész K., *Százéves küzdelem a kassai ref. egyház megalakulásáért* (1894). Kassa, ev. (Egyh. Évkönyv, 1884). Kocskemét, ref. (Czelder M., M. Prot. Egyh. Isk. Figyelő, 1887; és Polgár M., Kocskeméti Prot. Közlöny 1858). Szapannos K., A kocskeméti r. egyh. és isk. tört.-e, 1564—1931 (1931). Kemeneshőgyész-Magyargenes, ev. (Lukács I., Győr 1939). Kénos, unit. (KM 1881). Kereza, ref. Rácz I., Veszprém 1897). Késmárk, ev. templom és kápolna (Bruckner Gy., PSz 1905, 1908). Királydaróc, ref. (M. Szabó M., Debrecen 1917). Kismarton, ev. (Zimmermann, 1935). Kispereg, ref. (Szondi G., 1912). Kissomlyó, ev. (Tompa M., Celldömök 1905). Kisújszállás ref. (Keszai Hajdu L., M. Prot. Egyh. Isk. Figyelmező 1870). Kolozsvár, ref. (Szilágyi F., 1829; Szász

G., 1874). Kolozsmonostor, ref. (Török I., PSz 1905). Kósd, ref. (Biczó P., 1929). Kőszeg, ev. (Fr. Michaelis, Prot. Jahrbücher für Österreich 1857; és Payr S., 1903). Kraszna, ref. (Kádár I., Zilah 1910).

Laskó, reformációjának története (Lukácsy I., Dárda 1913). Legénd, ev. (Bienik J., 1917). Locsmánd, ev. (Fiedler K., Kőszeg 1918). Losonc, ev. (Márgócsy J., 1884), u. az, ref. (Scherer L., Losonc 1942). Lovasberény, ref. (Biczó P., Nagykőrös 1896). Lőcse, ev. (S. P. Tomasek, 1844; és Illgen A., 1917). Magyarboly, ev. (Vértesi Z., Pécs 1940). Magyarrén: eredete és a -i ref. egyházközség áttekintő története (Kosztá L., Marosvásárhely 1941). Marosújvár, ref. (Jancsó L., Torda 1912). Mánd, ref. (Kiss K., Kecskemét 1878). Máramarosziget, ref. (Szikszay Z., 1892). Mátészalka, ref. (Pap A., Szatmár 1883). Megvaszó, ref. (Zombory G., Adalékok Zemplén vármegye törté-
hez, 1901). Mérges, ev. (Borák J., Győr 1938). Mezőörs, ref. (Zsoldos S., Pápa 1895). Mezőtúr, ref. (Turgyoni L., 1896; és Faragó B., 1530—1917, Mezőtúr 1927). Miskolc, ref. (Soltész Nagy J., Sárospat. Füz. 1859; és Árday P., PSz 1913). Miskolc, ev. (Zelenka P., 1884). Modor, ev. (Wölfel S., Pozsony 1814). Monor, ref. (Főnyád D., Bp 1941). Nagybánya, ref. (Soltész J., 1902, kny.). Nagybánya, ev. (Révész J., 1905). Nagyenyed, ref. (A Nagyenyedi ref. egyház emlékkönyve, Bp 1927; és Muzsnai L., 1936). Nagygeresd, ev. (Farkas M., Sopron 1885). Nagyharsány, ref. (Dávid Gy., Nagyvárad 1902). Nagykálló, ref. (Görömböi P., Sárospatak 1882). Nagykanizsa, ref. (Kádár L., 1931). Nagykároly, ref. (Asztalos Gy., Debrecen 1864). Nagykikinda, ref. (Fekete Gy., 1897). Nagylak, ev. (Zayacz D.—Haan L., Szarvas 1853). Nagyszében: H. Herbort, *Die Reformation in Hermannstadt und dem Hermannstädter Capitel* (Nagyszében 1883). Nagyzécsény, ev. (Simonides J., 1899). Nagyszekeres, ref. (Kiss K., Kecskemét 1878). Nagyszombat, ev. és ref. (Stelczér J. C., Pest 1870). Nagyvárad, ref. (Csernák B., 1934; 1557—1660, benne adatok a fejedelmi patronátusra, a váradi kollégiumra, stb.). Naprágy, ref. (S. Szabó J., 1906). Nemesdéd, ref. (Fábián Z., 1906). Nemespátró, ev. (Mesterházy S., Csurgó 1903).

Orosháza, ev. (Balassa P., Arad 1844; Molnár I., Orosháza 1930). Óraljából-dogfalva, ref. (Vásárhelyi B., Hátszeg 1907). Pap, ref. (Hagymásy F., Mátészalka 1903). Pápa, ref. (Tóth F., Komárom 1808; Thury E., *A Pápa város egyes leírása e munkában*, 1905; Tóth E., Pápa 1941). Pápa, ev. (Payr S., u. ott). Pécs, ref. (Nyáry P., 1908). Petőfalva, ev. (Gura E., Sopron 1893). Poprad, ev. (Wünschendorfer K., Kassa 1872). Porcsalma, ref. (Kiss K., Kecskemét 1878). Pozsony, ev. (Markusovszky S., 1896; Kowarik M., Pozsony 1928). Schmidt K.—Markusovszky S., *Geschichte der ev. Kirchengemeinde in Pressburg* (Pozsony 1906). Schrödl J., *Pozsony első protestánsai* (Pozsony 1903), és u. ő, *A pozsonyi ág. h. ev. egyházközség tört.-e* (2 kötet, Pozsony 1906, sok adattal, irodalommal). Pozsony, ref. (Balogh E., 1913). Rava, unit. (Végh M., KM 1890). Rábecakapi, ev. (Takács Gy., Komárom 1912). Ránka, ref. (Thury E., Bp 1886). Révkomárom (Thury E., Bp 1889). Rozsnyó, ref. (Réz L., 1905). Ruszt, ev. (Warkowell, Sopron 1885). Sárospatak, ref. (Szinyey G., 1896). Zoványi J., *Sárospatak reformációja* (Sz 1908). Sárkeresztúr, ref. (Lévay L., Bp 1888). Sátoralja-Ujhely, ref. (Fejes I., 1889). Selmecbánya, ev. (Breznyik J., 1883). V. Jankovič, *Prispevok k dejinám ná boženskej reformácie v Banškej Stávnice* (Adalékok a selmecbányai hitújítás történetéhez, Turócszentmárton 1940). Serke, ref. (Tóth S., 1888). Simony és Darnya, ref. (Osváth I., Sárospatak 1889). Somlyó, ev. (Tompá M., Celldömölk 1905). Sopron, ev. : Payr S., *A soproni evangélikus egyházközség tört.-e I. A reformációtól az 1681. évi soproni országgyűlésig* (Sopron 1917, komoly monográfia, sok adattal). Surd, ev. (Szalóky E., Nagykanizsa 1897). Szamosdob, ref. (Kiss K., Kecskemét 1878). Szamosfalva, ref. (Török I., Prot. Közöny 1888, 17. sz.). Szatmárnémeti, ref. (Sarkadi Nagy M.—Bartók G., Sárospat. Füzetek 1860 és Szatmár 1861). Szava, ref. (Czucz L., Siklós 1886). Szentantalfa, ref. (Thury E., Pápa 1896). Szentgerice, ref. (Csekme Á., Marosvásárhely 1934); u. az unit. (Ürmösi K., KM 1894). Szentmártonkátá, ref. (Kovács I., 1943). Szentmihály, ref. (Sörös J., Debrecen 1887). Szepesolasi, ev. (Schreter K., 1887). Szepesváralja, ev. (Szontágh A., Lőcse 1908). Szepsi, ref. (Kovács B., 1896). Székelyföldvár, ref. (Ady L., Torda 1930). Székelykeresztúr, unit. (N. Kovács I., KM 1879). Székelyudvarhely, ref. (Zayzon F., 1893; 1780-ig). Szilágypér, ref. (Horváth F., M. Csáladtört. Szemle 1937). Szillsárkány, ev. (Karsay I., Csorna 1897). Szirák, ev. (Wladár M., Bp 1888). Szókfalva, unit. (Benczédi G., KM 1877).

Tarcsafalva, unit. (Ürmösi K., KM 1876). Tasnád, ref. (Bereczky J., Nagykároly 1918). Tállya, ev. (Czékus L., 1894). Tállya, ref. (Györffy J., PSz 1893; Hézer E., 1900; 1540-tól). Tápió, ref. (Tóth E., Pápa 1925). Tiszavárkony, ref. (Böszörményi P., Nagykőrös, 1916). Tolna: Holub J., *A tolnai reformáció történetének vázlata* (Szekszárd 1911). Torcsa, ref. (Kármán L., 1897). Türkeve, ref. (Szerző nélkül, Türkeve 1900). Ungvár, ref. 1546-tól (Komjáthy G., 1906). Vaál, ref. (Biczó P., Székesfehé-

vár 1896). Vadosfa, ev. (Payr S., 1910). Vargyas, unit. (Gyöngyösi I., KM 1889). Vác, ev. (Tornyos P., Pest 1868). Várkudu, ref. (Mózes A., Kolozsvár 1936). Várpalota, ev. (Farkas M., Pápa 1881). Veszprém, ref. (Thury E., 1893). Vetés, ref. (Kiss K., Kecskemét 1875). Vönöczk, ev. (Vargha Gy., Kiscell 1895). Zalaistvándi, ev. (Frühwirth S., Kecskemét 1884). Zánka, ref. (Thury E., 1886). Zilah, ref. (Magyarosi I., Kolozsvár 1880). Zsolna, ev. (Holuby—Krizsán, 1910).

d) Életrajzi adatok

A régebbi ilyen munkák közül ma is a leginkább forrásértékű: Bod P., *Magyar Athenas* (Nagyszében 1766), amit kiegészít u. ő, *Smírnai Szent Polikarpus, avagy . . . erdélyi ref. püspököknek históriájok* (Nagyenyed 1766). — A továbbiak (a megjelenés rendjében): Schmal András, *Brevs de via superintendentium evangelicorum in Hungaria commentatio* (kiadta Fabó A., Monumenta I., Pest 1861). Klein J. S., *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften ev. Prediger in Ungarn* (1—2: 1789; 3. kötet: Fabó A., Monumenta IV., Pest 1873). Vilfinger E. J., *A dunántúli kerület superintendenseinek rendje* (Sopron 1796). Hrabovszky György, *Papi tükör, avagy a dunántúli ev. aug. conf. superintendensia prédikátorai* (Veszprém 1801). Tóth Ferenc, *Túl a dunai ref. püspökök élete* (Győr 1808), és u. ő, *Túl a tiszai ref. püspökök élete* (Győr 1812). Soltész J., *A sárospataki főiskola tanárainak életrajza* (Sárospat. Füzetek 1864). Katona L., *A nagybányai ref. egyház papjai, 1547—1700* (Magyar Prot. Figyelő 1881). Sz. Kiss K.—Kálmán F.—Bierbrunner G., *Új Magyar Athénás, újabbkori magyar protestáns írók életrajz-gyűjteménye* (Bp 1882—1887). László J., *A sárospataki tanárok életrajza* (1885). Hörk J., *Az ev. Tiszakerület püspökei* (1888). Tormássy J., *Adalékok a dunamelléki ref. püspökök életéhez* (Pápa 1892). Weber S., *Szepeségi prot. írók az ellenreformációig* (PSz 1897). Borovszky S., *Tiszántúli ev. ref. papok, 1597—1679* (kny. TT 1898). Az életrajzi, s ált. magyar prot. egyháztörténeti adatok igen alapos és jólértécsült tárháza: Zoványi J., *Theológiai Ismeretek Tára* (3 kötet, Mezőtúr 1894—1901). Szegedi K., *A békési ref. egyházban szolgált lelkipásztorok* (Békés 1904). Borbély I., *Unitárius polemikusok Magyarországon a XVI. században* (Kolozsvár 1909). S. Szabó J., *Debreceni és sárospataki papok a reformáció századában* (Debrecen 1916). Gulyás J., *Tokaji ref. papok* (1917). Sok életrajzi tanulmány adatait sorolja fel Révész I., *A magyarországi protestantizmus története* (Bp 1925, 6. skk. 1.). Ezek mellett természetesen az ált. írói életrajzgyűjteményeket (10.) is figyelembe kell venni. S. Szabó J., *A ceglédi ref. egyház lelkipásztorai* (Cegléd 1931). Zoványi J., *Debreceni ref. lelkészek* (Lelkészegyesület 1933), és u. ő, *Cikkei a „Theológiai Lexikon” részére a magyar protestantizmus történetéből* (Bp 1940, kézirat gyanánt; sok, az előző irodalmat korrigáló adattal, de a lelőhely megnevezése nélkül). Ehhez: Révész I., *Adalékok . . .* (Bp 1940). Ld. még Nagy G., *Kálvinista jellemképek* (Kplovsvár 1930). Katolikus részről a főbb magyar jezsuiták rövid életrajzainak összeállítása: Gyenis A. (szerk.), *Száz jezsuita arcél* (Bp 1941). Esze T., *Jeltelen sírok. Levéltári adatok református lelkipásztorok életéhez, 1638—1708* (Debrecen 1941, kny.). Benke I., *Abaúji lelkipásztorok, 1685—1799* (Kassa 1943). Herepei J., *XVI—XVII. századbeli papok, mesterek és diákok a szatmári ref. egyházmegyéből* (E 1943). Imreh B., *Papok, leviták, mesterek a marosi ref. egyházmegyében a XVII—XIX. században* (E 1944). Illyés G., *A küküllői ref. egyházmegye papjai a reformáció korától* (E 1945).

A hazai reformáció Mohács előtti kezdeteit ld. 219. A reformáció magyarországi elterjedésének első speciális monográfiáját a XVIII. századi tudós kutató Sinai Miklós (működését ism. Révész I., Sz 1868, 217) írta meg latinul; kiadta; (az eredeti szöveg mellett magyar fordításban) Herpay G., *A magyar és erdélyországi reformáció története 1564-ig* (Debrecen 1911); a kézirat további részének (1564—1573, marosvásárhelyi Teleki-könyvtár) kiadását felveti Révész K. (Sz 1912, 801). Azóta a kutatásnak az az igen gazdag anyag is rendelkezésére áll, melyet sorozatosan kiadtak Bunyitay V.—Rapaics R.—Karácsonyi J., *Egyháztörténeti Emlékek a magyarországi hitújítás korából* (= ETE). A (sajnos, félbenmaradt) sorozat kötetei: I. (1520—1529; Bp 1902). II. (1530—1534; Bp 1904; függelék: *Libri fraternitatis seu coetus sacerdotum oppidorum XXIV Scepusiensium*, 1529—1606, valamint a ferencendi gyűlések jegyzőkönyvei, 1531—1567). III. (1535—1541; Bp 1906). IV. (1542—1547; Bp 1909; függelék: magyarországi tanulók idegen egyetemen 1530—1547). V. (1548—1551; Bp 1912).

A további irodalom során: Gedeon Gy., *A hitújítás terjedésének okai hazánkban 1541-ig* (Bp 1911), az egyes kat. püspökségek vagyoni, stb. helyzetének vázlatos rajzával. Rex S., *A magyar kath. egyház anyagi és politikai helyzete, 1526—1547* (Bp 1913). Makay S., *A magyarországi reformáció története 1538-ig* (Bp 1914, felületes, komoly forráshasználat nélkül). A tárgy alapos feldolgozását nyújtja, bő forrásutalásokkal, Zoványi J., *A reformáció Magyarországon 1565-ig* (Bp 1922, egyes részletek előzőleg a PSz hasábjain). A református egyház kialakulását tárgyalja, de a magyar reformáció kezdeteire általában is fontos: Révész I., *Magyar református egyháztörténet, I. 1520 tájától—1608* (Debrecen 1938, jó irodalommal). A katolikus egyház visszaszorulását az ETE adatai alapján foglalja össze Bilkei F., *Debrecenről Pannónhalmáig* (Székesfehérvár 1927). Lukcsics P., *Az esztergomi főkapitán a mohácsi vész idején* (Esztergom 1927). Kollányi F., *Magyar ferencrendiek a XVI. század első felében* (Sz 1898, életük, szabályaik bő ismertetése mellett megállapítja a szervezet gyengülését, kolostorai számának csökkenését, a török foglalás hatását, stb.). Fegyvernek Ferenc sági prépost, premontrai visitator (1506—1536) működését ism. Oszwald A. (Szt. Norbert-Emlékkönyv, Gödöllő 1934). Gyenis A., *A magyar püspökségek helyzete a mohácsi véstől 1600-ig* (Regnum 1936). Szekfű Gy. (*Magyar Tört. IV., A XVI. század*) a katolikus püspöki, stb. szervezet szétesését állapítja meg Mohács után, hangsúlyozza a világi birtokososztály törekvését az egyházi birtok szekularizálására és megszerzésére, valamint a püspöki székek betöltésénél a kir. kegyúri jog segítségével érvényesülő politikai, világi szempontokat. Ld. előzőleg u. ő, *A magyar hitújítás története a kath. középszkolákban* (Magyar Kultúra 1926). A kegyúri jog kétféle egykorú értelmezésére (az udvar és Werbőczy: a pápa csak megerősíti a király által kinevezett püspököt; Róma: a király csak jelölhet): Fraknoi V., *A magyar kir. kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig* (Bp 1895, hozzá oklevéltár: 1899; inkább a világi értelmezéshez hajlik) és Tomesányi L. (S. J.), *A főkegyúr szerepe a püspökök kinevezésénél* (Bp 1922). E problémára (valamint a püspökségek betöltetlenségére) egykorú adatok találhatóak a bécsi nunciusi jelentésekben (ld. iratok). A Habsburg-francia ellentétből magyarországi vonatkozásban is befolyásolt (és eszerint ingadozó) pápai politikára Pastor nagy művének: *Geschichte der Päpste* idevágó része (minden kötet elején bibliográfia van). A kat. egyházi ingóságok szétszóródására, beolvadására, stb. Mohács

után sok adat, pl. Takáts S., *A budai várkapolna régi kincseiről* (AÉ 1903). A világi nagybirtokosok szerepét a reformáció terjedésében Pázmány Péter hangsúlyozta volt élesen: *Az mostan támadott új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonytsága* (Összes Munkái I.) és az *Alvinczihez íratott öt szép levél* (u. ott II.) c. munkáiban (ld. 360.). Egyes nagybirtokos családok szerepét megvilágítják: Réz L., *A Drugethek és Homonna reformatiója* (Sátoraljaújhely 1899). Payr S., *Protestáns volt-e Nádasdy Tamás* (PSz 1915 irodalommal). Kovács S., *A magyar reformáció és a Nádasdy-ház* (Ösvény 1917—1920). Payr S., *Milyen vallású volt a szigetvári hős?* (Harangszó 1920). S. Szabó J., *A Perényiek a magyar reformáció szolgálatában* (Bp 1923) Ezenkívül a különböző váruradalmakban udvari papként működő prédikátorok életrajzai, stb. az alább felsorolt irodalomban, melyből a hazai reformáció társadalmi tartalma, e tényezőkön túlmenően, a maga egészében kielemezhető: párhuzamosan az európai reformációval, de az elmaradtabb hazai gazdasági és társadalmi viszonyoknak megfelelő variánsban, melyet azután a nemzeti védekezés (török, német uralom ellen) motivál. Rá kell mutatnunk azonban, hogy ez az irodalom — azon társadalmi feltételek következtében, melyek talaján létrejött, aránytalanul bővebben feltárta a földesúri támogatással működő prédikátorok történetét, semmint a reformáció plebejus szárnyának mozgalmait, melyekről sokhelyt (bányászmozgalmak, stb.) máig sem rendelkezünk megfelelő kutatásokkal. E hiányra, ill. aránytalanságra az egész alábbi anyaggal kapcsolatban figyelemmel kell lenni.

Az első nyomtatott (részleges) bibliafordításokkal jelentkező, hatás nélkül maradt erasmusi reformirány képviselőire: Rupp K., *Komjáthy Benedek és Erasmus* (EPHK 1895). Gerézi R., *Az erasmista Komjáti Benedek* (Re 1944—1946). Komjáthy művét (*Az Szent Pál levelei magyar nyelven*, Krakó 1533) facsimilében újra kiadta (jegyzetekkel) Szilády A. (Bp 1883, Akadémia); Pesti Mizsér Gábor magyar *Négy Evangéliumát* (Bécs 1536) is u. ő (Bp 1895). Pesti M. leveleit közölték Thaly K. (Figyelő 1878) és Illésy J. (ITK 1893), Szinnyei J., *Pesthy G. származása* (M. Nyelv 1908). A vándorpredikátor, udvari lelkész, népszónok, tanító, író, fordító, sőt nyomdász teendőit viszontagságok közt is nagy energiával végző, és a század e szakaszára oly jellemző (nagy részét Vittenbergben tanult) reformátorok közül: Sylvester Jánosra (Nádasdy Tamás prédikátora, majd bécsi egyet. tanár 1552-ig; az Erdősi név csak utólagos találgatás, ld. Melich J., MNY 1912 és Tolnai V., IT 1913): Révész I. (id.), *Erdősi János magyar reformátor* (Debrecen 1859), ennek alapján Salamon F., *A reformatio történetéhez Magyarországon* (*Kisebb tört. dolgozatai*, Bp 1889). Dankó J., *J. Sylvester Pannonius (Erdősi) ... Leben, Schriften und Bekenntnis* (Bécs 1871). Payr S., *Erdősi Sylvester János sárvári tanító és magyar bibliafordító* (Bp 1903). Harsányi A., *Sylvester J.* (PSz 1941). Horváth J., „Proféták által szólt régen“ (Bp 1943, kny. MK). Sylvester főbb munkái: magyar *Újtestamentum* (Sárvár 1541, az ajánlás és a 4 evangélium tartalmi kivonata jó magyar disztichonokban), magyar grammatika (1539), ld. még: Melich J., *A két legrégebb magyar nyelvű nyomtatvány* (Bp 1912, közli). Hajnóczy I., *Sylvester J. életéhez* (IT 1913). Rubinyi M., *Sylvester és Donatus* (IT 1913). Zoványi J., *Sylvester János és Debrecen* (PSz 1917). Bruckner Gy., *Volt-e Sylvester János lócsei prédikátor* (ITK 1919—1921); Trócsányi Z., *Sylvester-problémák* (M. Nyelv 1928). Viski K., *Sylvester* (u. ott 1929). Nádasdy Tamáshoz intézett levelei: *Az újszigeti nyomda* (ITK 1893, adattár). — Az országos működésű Dévai Bíró Mátyásra (*Orthographia Ungarica* c. munkáját ld. Melich

J., MK 1908): Révész I., (id.), *Dévai Bíró M. első magyar reformátor életrajza és irodalmi működése* (Pest 1862). Fraknoi V., *Adalékok Dévai Bíró M. élettörténetéhez, 1533—1542* (TT 1880). Révész I., *Dévai Bíró M. tanításai* (Kolozsvár 1915, irodalommal). Zoványi J., *Az 1544-i nagyváradi hitvita és Dévay B. M.* (PSz 1916). — Payr S., *Dévay B. M. Luther Márton házában* (PSz 1917) Thury E., *Dévay B. M. haláláról* (PSz 1917). Hajnóczy I., *Gálszécsi hittani műve és Dévay Mátyás Tízparancsolata* (MK 1925). A hányatott életű Szegedi Kis István (1505—1572) tiszántúli, majd somogyi prédikátor életét megírta a korabeli Skaricza Máté, *Vita Stephani Szegedini*. (Kiadta Szegedi Kis, *Theologiae sinceræ loci communes* c. munkája elején K. Waldkirch, Basel 1585; magyar fordítása: Faragó B. (A mezőtúri ref. főgimn. ért. 1906); ld. Barla J., *Skaricza Máté élete* (PSz 1901). Földváry L., *Szegedi Kis I. élete s a Tisza—Duna mellékeinek reformációja* (Bp 1894, kny. PSz). Szilády Á., *Szegedi Kis I.* (Régi Magyar Költők Tára VI., Bp 1896). Faragó B., *Szegedi Kis I.* (PSz 1909). Zoványi J., *Szegedi Kis I. Cegléden* (PSz 1916). — A volt ferences Sztárai Mihály (†1579), Baranya és a szlavón vidék reformátorának két hitvitázó drámája: az *Igaz papság tüköre* (1550) és *A papok házasságáról szóló töredék* egykorú társadalmi problémákra is rávilágít. Nagy S., *Sztárai Mihály élete és művei* (1883). Szilády Á., *Sztárai M.* (Régi M. Költők Tára IV., Bp 1886). Zoványi J., *Mikor halt meg Sztárai M.?* (PSz 1915), és u. ő, *Sztárai M. és társai mint képzelt püspökök* (PSz 1932). — Ozorai Imre tiszántúli prédikátor népies ízű magyarnyelvű művében: *De Christo et eius ecclesia* (Krakkó 1535) a parasztság elnyomatásáról, szenvedéseiről nagy átérzéssel ír. Révész I., *Krisztus és Antikrisztus. Ozorai Imre és műve* (Theol. Szemle 1928). Rupp K., *Ozorai I. szentírásfordításai* (ITK 1896).

Más nevezetesebb reformátorokra: Thury E., *Eszéki István magyar reformátor* (PSz 1898). Péter M., *Gálszécsi István és működésének első nyomai* (PSz 1913). Thury E., *Batizi Andrásról és a szántói iskoláról* (PSz 1915). Pokoly J., *Károlyi Sebestyén* (Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1896).

Az erdélyi szászok reformátora, a humanizmusból elindult Honterus János (1498—1549) szerepére, a fent (253.) id. erdélyi anyag mellett Ostermayer Jeromos brassói kántor egykorú *Krónikája* (292.) és Wolf (Brassó 1894) meg J. Höchsmann, *J. Honter, der Reformator Siebenbürgens und des sächsischen Volkes* (Bécs 1896) életrajzai mellett: Trausch, *Beiträge und Actenstücke zur Reformationsgeschichte von Kronstadt* (Brassó 1865); K. Fabritius, *Urkundenbuch zur Geschichte des Kisder Kapitels vor der Reformation* (Nagyszeben 1875). Honterus egykorú irataira: *Formula reformationis* (Brassó 1542). *Kirchenordnung* (1547), *Reformation Ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis Provinciae* (Wittenberg 1543, Melancthon előszavával; Brassó 1543, 1547) ld. O. Netoliczka, *Johannes Honterus, Ausgewählte Schriften* (Bécs—Nagyszeben 1898). U. ő, *Honterus, Probleme und Tatsachen* (Beiträge ... Teutsch, Nagyszeben 1922), u. ő, *Beiträge zur Geschichte des Johannes Honterus und seiner Schriften* (Brassó 1930), u. ő, *Der Bullinger-Brief an Honterus und Martinus Hentius Transylvanus* (Nagyszeben 1931, a svájci reformátor levele, hogy Erdélyt Zwingli irányának megnyerje, 1543), és u. ő, *Ein Siebenbürger Sachse als Parteigänger der Schweizer Reformatoren* (Archiv für Reformationsgeschichte 1937). K. K. Klein, *Der Humanist und Reformator J. Honter* (Nagyszeben—München 1935, az előző kutatások jó összefoglalása). Csáki R., *Honterus J. német iratai forráskritikai és nyelvészeti szempontból* (Bp 1912). Ld. még F. Müller, *Gottesdienst in einer ev. säch-*

sischen Kirche, 1553 (Nagyszében 1883; részlet a szebeni reformáció történetéből).

A felvidéki lutheranizmust képviselő Stöckel Lénárt bártfai reformátor és pedagógus, az ágostai szellemű, és Kassa, Lőcse, Bártfa, Kísszeben, Eperjes prédikátorai nézetét kifejező *Confessio Pentapolitana* (1549) szerkesztőjének életrajzát megírta az egykorú Schaesaeus Keresztély (ld. 300. l.), *Oratio describens historiam vitae L. Stöckelii* (1563), továbbá J. S. Klein, *L. Stöckel, communis Ungariae praeceptor* (Rinteln 1770). Egy levele, 1559 (TT 1889, 602). Szlávik M., *L. Stöckel* (Zeitschrift für Kirchengeschichte 1890). Zoványi J., *Adatok Stöckel L. irodalmi működéséhez* (Theol. Szemle 1925). A Felvidéken a lutheranizmussal szemben jelentkező, radikálisabb anabaptista irányra (iparosok, kereskedők): J. Beck, *Die Geschichtsbücher der Wiedertäufer in Oesterreich-Ungarn* (FRA 48). Áldásy A., *Anabaptisták Magyarországon a XVI. és XVII. században* (KSz 1893), Szlávik M., *Zur Geschichte des Anabaptismus in Ungarn* (Lipése 1897). J. Loserth, *Der Kommunismus der mährischen Wiedertäufer im XVI. und XVII. Jahrhundert* (Jahrb. der Gesellsch. f. Gesch. des Protestantismus, Bécs 1895) és Seni V., *Az anabaptizmus* (Bp 1907). Üldöztetésükre (1548-ban törvény ellenük) és Fischer András vértanú (†1540) szerepére: S. Szabó J., *Egy vértanú reformátor* (PSz 1894). Zoványi J., *Fischer A. anabaptista volta* (PSz 1916). Kirner A. B., *Fischer A. baptista vértanú felsőmagyarországi pályája, 1523—1540* (Bp 1940).

Huszár Gál nyomdász-reformátor (†1577) életére: Révész I., *Huszár Gál magyar reformátor és az ő egyházi beszédei* (Prot. Egyh. Isk. Lap. 1862). Szabó K., *Huszár Gál* (Sz 1867). Fraknói V., *Huszár G. Kassán, Óvárt és Komáromban* (Sz 1876). Életéhez adatok: Szilágyi S. (TT 1884, 196) és Kemény L. (TT 1889, 602; 1890, 197; 1894, 187). Thury E., *Huszár Gál* (Bp 1894). Ráth Gy., *Két kassai plébános a XVI. században, Fröhlich Tamás és Huszár Gál* (Sz 1895, 5 közl.). Fröhlich T. megidézettetésére (1575) irat: Kemény L. (TT 1892, 571); leveleit hozza Jurkovich E. (TT 1903). A Habsburg-részekén a katolikus egyház fellépésére a protestantizmus ellen: Loesche Gy., *Adatok a magyarhoni protestantizmusnak Oláh Miklós esztergomi érsektől szenvedett első rendszeres üldöztetése történetéhez* (MPE VI. Bp 1907), valamint az Oláh M. által börtönbe vetett Somogyi Péter fogságáról (1557—1558) írt, Stromp L. által kiadott naplója (MPE II.): ld. még Stromp L., *Somogyi Péter fogsága* (Pozsony 1891). Szimonidesz L., *Kassa és környéke vallásos helyzete az 1550-es években* (E 1943; a Ferdinánd által indított 1553-i vizsgálat jegyzőkönyvével).

A svájci reformáció, így a Zwingli-féle ú. n. sacramentárius (1548-ban szintén eltiltott) irányzat nagyhatású képviselője, a gyulafehérvári kanonokból lett népszónok Kálmáncsehi Sánta Márton (†1557), pályája végén kolozsvári, majd debreceni prédikátor szerepére: A. Schullerus, *Kálmáncsehi als erster Vorkämpfer des Calvinismus in Siebenbürgen* (Beiträge-Deutsch, Nagyszében 1922). Papp G., *Kálmáncsehi Sánta M.* (Bp 1935).

A század közepétől nagy erővel kibontakozó kálvinizmus, a wittenbergtől Genfhez való átfordulás azelőtt csak strassburgi, párisi, genfi tanulmányútról ismert egyik képviselőjét Szegedi Gergely debreceni prédikátorral próbálja azonosítani Bucsay M., *Belényesi Gergely, Kálvin magyar tanítványa* (Bp 1944, iratokkal) és u. ő, *Szegedi Gergely debreceni reformátor, a kálvini irány úttörője hazánkban* (Bp 1945, irodalommal). A hazai kálvinizmus legerőteljesebb alakjának, a református egyházat megszervező, a Melius nevet is fölvetett Juhász Péter (1536—1574) debreceni püspök szerepére:

Balogh F., *Méliusz Péter hatása* (1866, németül is). Révész I., *Méliusz Péter emlékezete* (Magy. Prot. Egyh. Figy. 1873 és kny.), u. ő, *Méliusz születési helyéről és évéről* (M. Prot. Egyh. Isk. Figyelmező 1873), és u. ő, *Néhány szó Melíusz P. sírjáról* (u. ott 1875). Zoványi J., *Méliusz P. ifjúkora, és: Melíusz P. mint exegeta* (*Tanulmányok a magyar prot. egyház és irodalom tört.-ből*, 1887), u. ő, *Méliusz P. néhány ismeretlen munkája* (MK 1888), u. ő, *Mikor ment Melíusz P. Debrecenbe?* (Debr. Prot. Lap 1891), és u. ő, *Adatok a magyar protestantizmus multjából* (PSz 1917). Kanyaró F., *Protestáns vitairatok Melíusz idejéből* (MK 1896), és u. ő, *Melíusz ismeretlen és elveszett műveiről* (MK 1906). Novák B., *Melíusz Juhász P. élete és művei* (Bp 1899). Czakó Gy., *Méliusz J. P. élete és működése* (Debrecen 1904). Borbély I., *Méliusz J. P.* (IT 1913). Pap K., *Méliusz P. arcképe* (u. ott). S. Szabó J., *Méliusz P. emlékezete* (Debrecen 1922). Erdős K.—S. Szabó J., *Méliusz világító lámpásának sugarai* (Debrecen 1922). Tóth J., *Melíusz négy ismeretlen munkája* (ITK 1926). Lukacsics P., *Melíusz Juhász P. a nagyváradi hitvitáról és Debrecen feldúlásáról* (ITK 1929). Soós B., *Melíusz P. szentháromságtana* (Debrecen 1930). Révész I., *Jegyzetek Melíusz P. és a cseh-morva atyafiak levéltávtásához* (Theol. Szemle 1939), és u. ő, *Méliusz és Kálvin* (a Kálvin és a kálvinizmus c. műben, Debrecen 1936; és EM 1936), említi benne a Stancaro-féle (fél-szegen szentháromságvédő, s ezzel alapjában véve az antitrinitarizmust elősegítő) irány elleni küzdelmét is. Erre nézve ld. még: A. Schullerus, *Stancarus in Siebenbürgen* (Beitragte Teutsch, Nagy-Szeben 1922). Melíusz különböző iratai és vitái a társadalmi problémákra is rávilágítanak, így: *A Christus közbe járásáról való predicaciok . . .* (Debrecen 1561, RMK I. 46), „az magyarországi kereskedő és áros népeknek“ ajánlva, Stancaro ellen. A kálvinizmus hazai megfogalmazásának dokumentumai: a terjedelmes *debreceni vagy egervölgyi hitvallás* (*Confessio catholica*, 1561—1562), az erdélyiekkel akkor még közös állásfoglalást kifejező *tarczal-tordai hitvallás* (1562—1563, tulajdonképpen Beza, Kálvin munkatársa egyik munkájának kivonatos fordítása), valamint az 1657-i debreceni zsinat magyar *hitvallása*, Melíusz által ajánlva a „Magyar Országí jámbor és keresztyén áros népeknek, akik Debrecenben, Szombadban, Kassán és Váradon laknak“ (kiadva: Kiss Á., *A XVI. században tartott magyar ref. zsinatok végzései*, Bp 1881). Révész I., *A Debrecen-egervölgyi hitvallás és a tridentinum* (PSz 1934, benne: az egri vitézek Debrecen támogatásával Verancesius püspökkel szemben kivívják a ref. vallásgyakorlatot). Melíusz küzdelmére a kálvinizmussal szemben jelentkező anabaptista-antitrinitárius mozgalmak ellen érdekes saját műve: *Az Arany Tamás hamis és eretnek tévelygése . . .* (Debrecen 1562; az 1561-es debreceni vita leírásával; ld. még Zoványi J., *A debreceni hitviták; Kisebb dolgozatok . . .* Sárospatak 1910), valamint Révész I. sok problémát felvető tanulmánya: *Debrecen lelki válsága*, 1561—1571 (Sz 1936 és külön AÉt 1936). ez utóbbi a tózsérváros társadalmában jelentkező ellentétekre a kálvinizmus és (1566 után) a Dávid Ferenc-féle erdélyi (ld. alább) antitrinitárius (unitárius) törekvések között. Ezekben, ill. a velük kapcsolatos két hitvitában van történeti magva az unitáriusok egyébként képzeletbeli debreceni győzelmét előadó *Válaszúti Komédiának* (ld. 300. l.). Miklós Ö., *Arany Tamás bírói fóruma* (E 1945). Révész fent id. cikke megállapítja az összefüggést az anabaptista-antitrinitárius ideológia és a táborával Debrecenbe vonuló Karácsony György (a „fekete ember“) paraszttmozgalma (1568—1570) között. Az utóbbira bizonytalan, gyakran ellentmondó adatok Istvánffy M., Szamosközi I. (MHHS 21, Brutus elveszett részlete alapján) és Bethlen Farkas

műveiben (a kiadási adatokat ld. 291. l.), és S. Szabó J., *Karácsony György tömegmozgalmának rugói* (DSz 1929), R. Kiss I., *Fekete emberek a magyar történelemben* (u. ott). Révész I., *Félegyházi Tamás és a debreceni iskola válsága 1570—71-ben. Újabb adatok Debrecen János Zsigmond-korabeli lelki válságához* (Sz 1937). Félegyházi (Méliusz debreceni utóda, 1573) szerepét megvilágítja még kortársa, Gyulai János debreceni tanár *Threnos Ecclesiae Debrecinae* (Debrecen 1586) c. munkájában.

A kálvinizmuson egy radikálisabb (Servet Mihály vértanú) és egy kevésbé radikális (Socinus Faustus) ágazattal túlmenő unitarizmus előretörésére Erdélyben (önálló egyház, állami elismertetés 1568—1576) ld. fent az ált. irodalmat, valamint János Zsigmond korának erdélyi anyagát (304. l.).

A Tiszavidéken (és a Dunántúlon) az unitáriusokkal szemben is megszilárduló kálvinizmust képviselő Károlyi (Radics) Gáspár gönci lelkész (1529?—1592), Méliusz híve munkájában: *Két könyv minden országnak és királyoknak jó és gonosz szerencséseknek okairul* (Debrecen 1563) az utóbb Magyarai István által élesen megfogalmazott tételt (a bajok okai a katolikusok) variálja. Új kiadása: Vajthó L., *Magy. irod. ritkaságok* (5. sz. Bp. é. n.). Károlyi szerepére (az első teljes magyar bibliafordítás, 1590, hozzá Index Biblicus, 1593): Károly Gy. H., *Abaujmegye XVI. századbéli műveltség-történelméből* (Bp 1875 d), és u. ő, *Károlyi Gáspár bibliafordítása és a vizsolyi nyomda* (Bp 1876). Életére néhány adat: Kemény L. (TT 1889, 784, 793; 1891, 692; 1894, 186; 1895, 157). S. Szabó J., *Károlyi G. élet- és jellemrajza* (1890). Károlyi G. bibliafordítása 300. évfordulójának *Emlékkönyve* (Bp 1890, szerk. Kenessey B.), benne, egyéb tanulmányok közt: Kiss Á., *Károlyi G. küzdelme a szentháromság tana védelmében*. Novák L., *Károlyi Radics G. életrajza* (PSz 1891). S. Szabó J., *Károlyi G. élet- és jellemrajza* (Sárospatak 1890, 1891²). Rácz K., *Károlyi G. és Káldi György bibliafordításai* (1892). Iványi B., *Gönc szabadsalmas mezőváros története* (Debrecen 1926, a földesúr Dobó-család és K.). Harsányi I.—Gulyás J., *Új adatok Károlyi Gáspárról* (Sárospatak 1927). Gulyás P., *Mantskovit Bálint, a vizsolyi biblia könyvnyomtatója* (PSz 1929). Kristóf Gy., *Károlyi vagy Károli?* (PSz 1930). Vasady B. (szerk.), *Károlyi-Emlékkönyv* (Bp 1940; benne mások közt S. Szabó J., *Károlyi G. élete és munkássága*).

A főleg a Felvidéken (és az erdélyi szászok közt) megszilárdult lutheranizmus sorain belül jelentkező ellentétekre (kryptokálvinizmus) és az ezzel kapcsolatos vitákra: Ráth Gy., *A felsőmagyarországi kryptokálvinisták hitvitázó irodalmáról* (ITK 1892), és u. ő, *Pilcz Gáspár és ellenfelei* (MK 1893). Révész K., *Százéves küzdelem a kassai ref. egyház megalakulásáért, 1550—1660* (Bp 1894). Az ország nyugati részein folytatódó katolikus-protestáns küzdelem szenvedélyes, és még az első reformátorok típusához tartozó alakja: Bornemisza (Abstemiusz) Péter (1535—1585, a Balassák, majd Salm Julius prédikátora, Balassi Bálint nevelője, Telogdi Miklós hitvitázó ellenfele népi szokások gyűjtője) versei mellett („Engemet kergetnek az kevély németek Engem körülvettek az pogány törökök, Vajjon lesz-e, s mikor lesz jó Budában lakásom“) a század egyik érdekes társadalomtörténeti dokumentumát hagyta ránk *prédikációiban*, így főleg az *Ördögi kísértetekről* (Sempte 1578, RMK I. 148). c. munkájában, melynek megjelenését Salm és emberei azzal akarták megakadályozni, hogy a földesúr hatalma ellen irányul. Thallóczy L., *Bornemisza P. és a Postillák, 1569* (TT 1878). Thury E., *Bornemisza P. élete és munkái* (Bp 1887) és u. ő, *Bornemisza P. könyve az ördögi kísérte-*

tekről (ET 1913). Zoványi J., *Bornemisza P. vallásfelekezeti álláspontja (Tanulmányok, Sárospatak 1887)*. Kiss Á., *Bornemisza P. élete* (Bp 1891). Rupp K., *Telegdi és Bornemisza* (Bp 1898). Kerecsényi D., *Bornemisza P.* (PSz 1929). Schulek T., *Ismeretlen Bornemisza-levelek* (PSz 1937), és u. ő külön monográfiája, *Bornemisza P.* (Sopron 1939, irodalommal).

A hazai református és evangélikus egyháznak a német luteránus ortodoxia pontos meghatározásával (*Formula Concordiae, 1577—1580*) és a magyar ref. diákoknak a wittenbergi egyetemről történt kizárásával párhuzamosan Magyarországon is bekövetkező világos szétválására mintegy pontot tevő csepregi vitáról (1591): Gradeczi Stansith (Horváth) Gergely egykorú műve: *Historia colloquii Csepregiensis de Coena Domini* (Bártfa 1591), magyar fordításban: Thury E., *A dunántúli ref. egyházkerület története* (70—90. l.). V. ö. Weber S., *Gradeczi Stansith Horváth G. és családja* (Késmárk 1896). A gyűlést egybehívó, birtokain csak evangélikusokat tűrő földesúr: Nádasdy Ferenc, és a lemondásra kényszerült ref. püspök, Beythe István ellentétére: Fabó A., *Beythe I. életrajza* (Pest 1866). Révész K., *Beythe I. apológiája* (PSz 1895). Mokos Gy., *A dunántúli ág. ev. egyházkerület megalakulása és 1598-i törvénykönyve* (PSz 1891).

A XVI. század végén újra magához térő katolikus vitairodalom kezdeményezője, a jobbagyszármazású Telegdi Miklós (1535—1586) pécsi püspök, majd (1573) érsek magyar katekizmusát ism. Majláth B. (Bp 1883), hű másolatát kiadta Szilády Á. (Bp 1884). *Feleletét* Bornemisza Péter (elveszett) *Fejtegetés c.* művére (1580) újra kiadta Rupp K. (Bp 1898). Bunyitay V., *Telegdi M. származása* (Uj MSi 1886). Both F., *Telegdi M. élete és művei* (Szeged 1899). Könyvtárára: Nagy Gy. (MK 1880, 37). Fényes A., *Telegdi M.* (Bp 1939). A Telegdi nyomába lépő Monoszlai András (1552—1601) veszprémi püspök szerepére (*Apologia, Nagyszombat 1588, erre a ref. Gyarmathi Miklós felelete, Debrecen 1598*): Peisch A., *Monoszlói A.* (Bp 1941).

f) Könyvek és nyomdák

Az egykorú hazai nyomtatványokat (1531—1711) felsorolja Szabó K. a RMK kötetében (ld. 8. l.), melyeket számos közlés egészít ki a MK hasábjain. Vágner J., *A nyitrai egyházmegyei könyvtár kéziratái és régi nyomtatványai* (Nyitra 1886). Trócsányi Z., *Régi magyar nyomtatványok változatai* (AKÉ 1918). Harsányi I., *A sárospataki ref. főisk. könyvtár ősnymtatványai* (Főisk. Évkönyv, 1922). Asztalos M., *A wittenbergi egyet. könyvtár Wittenbergben maradt részének régi magyar könyvállománya* (MPE XII. Bp 1928). Bucsay M., *Régi magyar könyvek a hallei magyar könyvtárban* (Bp 1941). A XVI—XVII. századi nyomtatványoknak az egykorú szellemi élet alakulására, a társadalmi és politikai mozgalmak vallásos-ideológiai síkon való jelentkezésére alapvető és számos részletében közelebbről máig kiaknázatlan anyaga nagyrészt együtt található a M. Nemzeti Múzeum Széchenyi-Könyvtárában, az Apponyi- és Todorescu-gyűjteménnyel együtt.

A nyomdákról elég vázlatos és sokban elavult áttekintést nyújt Ballagi A., *A magyar nyomdászat fejlődése, 1472—1877* (Bp 1878). Eötvös L., *A pápai nyomda története, 1577—1867* (Sz 1868, pótlék u. ott 1869). Szabó K., *A XVI. századi magyar nyomdászatról* (*Kisebb tört. munkái* II. Bp 1873). Simén D., *Az unitáriusok könyvnyomdái és azok kiadványai* (KM 1877). Jakab E., *Erdély nyomdászatának történetéhez* (MK 1881). Ferenczi Z., *A kolozsvári nyomdászat története* (Kolozsvár 1896). A hazai nyomdászat fejlődéséről nép-

szerű képet ad: *A magyar állam nyomdászat-történelmi térképe*, tervezte Firtinger K. (Bp 1896). Naményi L., *A nagyváradai nyomdászat tört.-e* (MK 1901). Gyalui F., *Adatok a könyvnyomtatás történetéhez Magyarországon* (MK 1902). Hellebrant Á., *A könyvnyomtatás kezdete Magyarországon* (Beöthy Zs.—Badics F., *Magyar Irodalomtört.* I. Bp 1906). Csürös F., *A debreceni városi nyomda története* (Bp 1911, részletes). Iványi B.—Gárdonyi A.—Czakó E., *A kir. magyar egyetemi nyomda története, 1577—1927* (Bp 1927). Gulyás P., *A könyv sorsa Magyarországon a legrégibb időktől napjainkig* (MK 1923—1924), u. ő, *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században* (Bp 1929) és u. ő, *Könyvkiadás Magyarországon a XVI—XVIII. században, 1527—1773* (MK 1944/45; főleg a nagyúri mecénások szerepére). Iványi B., *Könyvek, könyvnyomdák, könyvtárak Magyarországon, 1331—1660* (Bp 1937). Tolnai G., *Újabb adalék a XVI. századi magyar könyvkiadás és könyvkereskedés történetéhez* (MK 1937). Trócsányi Z., *Magyar és szláv nyomdák a XV. és XVI. században* (MK 1943).

A könyvkiadás ellenőrzésére: Molnár I., *A cenzura története Magyarországon 1600-ig* (Bp 1912). Schermann E., *Adalékok az áll. könyvcenzura történetéhez Magyarországon Mária Terézia haláláig* (Szt. István Akad. Ért. 1918). Az egykorúak könyveire: Nagy Gy., *Telegdi Miklós pécsi püspök könyvtára* (MK 1880, 272 főleg, egyházi mű). Csontos J., *Adalék Oláh M. könyvtárához* (MK 1883). Kemény L., *Gallen Lajos kassai könyvkereskedő hagyatéka, 1583* (MK 1887, a felvidéki városi olvasóknak szánt 620 könyvből 54 magyar, a többi latin és német). Kollányi F., *Könyvek a XVI. és XVII. századbeli főpapi hagyatékokban* (MK 1895). Veress E., *Báthory András püspök könyvtára* (MK 1905). Iványi B., *Egy magyar főúr könyvtára a XVI. században* (MK 1909).

g) Hazai és külföldi iskolázás

Általános tájékoztatást nyújt Fináczy E., *A magyarországi középiskolák multja és jelene* (Bp 1896), és u. ő, *Az újkori nevelés története* (Bp 1927), valamint előzőleg Kiss Á., *A nevelés- és oktatás-történet kézikönyve* (Bp 1880), és u. ő, *A magyar népiskolai tanítás története* (Bp 1883). Békefi R., *A népoktatás története Magyarországon 1540-ig* (Bp 1906). Hasznos adatgyűjteményt adott ki Thury E., *Iskolatörténeti adattár* (Pápa 1906—1908, 2 kötet). A protestáns iskolákra: Szilágyi I., *A gymnasiumi oktatásügy története a magyarországi helvét hitvallásúaknál* (Sárospatak 1861). Révész I., *Adalékok a magyar protestáns iskolák autonómiájának történetéhez* (Sárospatak 1869). Stráner V., *A tanszabadság a hazai protestáns főiskolákon a reformációtól korunkig* (Sopron 1910). Szelényi Ö., *A magyar evangélikus nevelés története a reformációtól kezdve napjainkig, különös tekintettel a középiskolákra* (Pozsony 1917, irodalommal). S. Szabó J., *A ref. iskolák jelentősége a török uralom alatt és végén* (PSz 1934). Gál L., *Protestáns iskolák és tanítók Magyarországon a XVI. században* (Tiszaföldvár 1940).

Az egyes kisebb korszakok speciális iskolatörténeti részleteit ld. a további fejezetek (főleg pl. az erdélyi vonatkozásúak) megfelelő szakaszában. Az egykorú katolikus iskolázás anyagát a hasonlóképpen külön id. főbb mozzanatok (Báthori István kolozsvári főiskolája: 310. l.; Pázmány egyetemalapítása: 373. l., stb.) mellett részletesen a XVIII. század anyagában hozzuk, mert a hosszabb időszakot átfogó iskolatörténeteket is elsősorban arra a korszakra kell csoportosítani, amelyek tárgyak jelentőségének súlypontja esik; ugyanez áll a XVI. és nagyrészen a XVII. századot

illetően a protestáns iskolákra. A kat. iskola-alapításokra: F. Holmayer—F. Weiser, *Litterae authenticae, exhibentes origines scholarum Hungariae quas . . . post cladem ad Mohács viri catholici condiderunt* (3 fasc., Kalocsa 1882—1885). Ld. még Márki S., *Az egyetem eszméjének s a kolozsvári . . . egyetemnek története* (Kolozsvár 1825). Bitay Á., *Az erdélyi rk. Status gyulafehérvári Majláth-főgimnáziumának megalakulása* (Arad 1930).

Az egyes protestáns iskolák történetének elég egyenetlen értékű, sokszor üres vázlattal megelégedő, de olykor igen érdekes és bő helyi anyagot nyújtó (és itt részleteiben nem idézhető) irodalmáról bőséges, ha nem is teljes áttekintést nyújt Révész I., *A magyarországi protestantizmus történelme* (Bp 1925, 9. l.). A fontosabb ref. iskolák közül az erdélyiekre, így a gyulafehérvár-nagyenyedi kollégiumra (Barabás S. adalékai, 1571—1675; TT 1890, 179; mellett), és (1670-től) a székelyudvarhelyi kollégiumra, stb. ld. Erdély XVII. századi történetének fejezeteit, továbbá: Fekete M., *A kolozsvári ev. ref. főtanoda története* (Kolozsvár 1875), Török I., *A kolozsvári ev. ref. kollégium története* (Kolozsvár 1905); u. ott az unitárius iskolázásra Gál L., *A kolozsvári unitárius kollégium története* (Marosvásárhely 1896). Sárospatakra (1531 körül alakult, 1550-től főiskola) Marton J., *A sárospataki ref. főiskola története* (I. Bp 1931, okmánytárral), valamint ugyancsak az erdélyi fejezetek anyagában id. részletes irodalom. A többi iskola sorából igen alapos, jó anyagra épült ismertetés: Thurzó F., *A nagybányai ev. ref. főiskola (schola rivulina) története, 1547—1755* (Nagybánya 1905 d). Debrecenre: Csurka J.—Tassi M., *A debreceni ev. ref. népiskolák története* (Debrecen 1896) mellett az 1538-ban alapított debreceni kollégiumra adatokat közölt Barcza J., *A debreceni kollégium és partikulái* (Debrecen 1905) és Békefi R., *A debreceni főiskola XVII. és XVIII. századi törvényei* (1899). Balogh F., *A debreceni ref. kollégium története adattári rendszerben* (Debrecen 1904—1915). Géresi K., *A gymnasium története a debreceni ev. ref. kollégiumban* (Kollégiumi ért. 1894/95). Az újabbak közül irodalmat is nyújt: S. Szabó J., *Műveltségi állapotok, főként az iskolázás Debrecenben a reformáció korában* (Debrecen 1924), és u. ő, *A depr. ref. koll. tanárai és kiválóbb növendékei, 1549—1925* (Debrecen 1926). Nagy S., *A debreceni ref. kollégium* (I. Hajduhadház 1933, külsőlegcs adatok emésztetlen halmaza), u. ő viszont a kollégium levéltárát is ismertette (E 1944). Zsigmond F., *A debreceni ref. kollégium története* (Debrecen 1937). Debreceni I., *A négyszázéves debreceni ref. kollégium története* (Nagyvárad 1938).

Egyéb iskolák: Bartók G., *A szatmári és németi ref. iskolák történetei* (Sárospataki Füzetek 1860). Kovács I., *A szatmári ref. iskola története* (Debrecen 1880). Az Alföld vidékén: Szabó L., *A ceglédi ref. iskolák története* (Prot. Népiskolai Közlöny 1866, 5 közl.). S. Szabó J., *A ceglédi ref. iskola története, 1545—1936* (Cegléd 1936). Faragó B., *A mezőtúri ref. gimnázium kifejlődésének útjai* (Mezőtúr 1929; 1530-tól, igen vázlatos). A Dunántúlra: Kiss E., *A dunántúli ref. egyházkerület pápai főiskolájának története, 1531—1895* (Pápa 1896). Thury E., *Dragoni Gáspár és a körmenői főiskola* (Sz 1889). A nyugati és felvidéki városok evangélikus iskoláira: Müllner M., *A soproni ev. főtanoda története* (Sopron 1857). Markusovszky S., *A pozsonyi ág. ev. liceum története* (Pozsony 1896; 1606-tól, részletes). Breznyik J., *A selmecebányai ág. h. ev. egyház és lyceum története* (Selmecebánya 1883—1888, 2 füzet). Rosenauer K., *A besztercebányai ág. h. ev. gymn. története* (Besztercebánya 1876). Hlatky J.—Schröder K., *A körmöcbányai középiskola története a XVI-ik századtól* (Ért. 1894/95; és kny.).

Palcsó I., *A késmárki ág. h. ev. kerületi liceum története* (Késmárk 1893). J. Lipták, *Geschichte des ev. Lyceums in Kesmark* (Késmárk 1933; 1533-tól). Hörk J., *A eperjesi ev. collegium története* (Kassa 1897, jó adatok, irodalommal). Gömör J., *A eperjesi ev. kollégium rövid története, 1531—1931* (Eperjes 1933). Kassára Kemény L. tanügyi adalékai (1516—1583; TT 1890—1892, 3 közl.) mellett Révész K., *A kassai ref. főiskola* (Sz 1908). A felvidéki katolikus iskolázásra: Békefi R., *Oláh Miklós nagyszombati iskolájának szervezete* (Sz 1897, és kny.).

Az erdélyi szász iskolák egykorú szabályzatait kiadta Teutsch, *Die siebenbürgisch-sächsischen Schulordnungen, 1543—1883* (Berlin 1888—1892, Monum. German. Paedag. 6, 12.). Dück, *Geschichte des Kronstädter Gymnasiums* (Brassó 1845). J. Gross, *Geschichte des evang. Gymnasiums A. B. in Kronstadt* (Brassó 1898). H. Brandsch, *Die siebenbürgisch-sächsischen Dorfschulen im Reformationsjahrhundert* (ASL 1928, okmányokkal, köztük hét csángó falu lelkésze s tanítójának javadalmai 1544-ben; a címben említett falusi iskolák tulajdonképpen nem a népoktatást, hanem a lelkészi pályára való előkészítést szolgálták).

A reformáció és az egykorú nevelés történetében jelentős szerepet játszó külföldi (egyetemi) tanulmányokra példákat hoz Fraknoi V., *Révai Ferenc nádori helytartó fiainak hazai és külföldi iskolázatása, 1538—1555* (AÉt 1873) és u. ő, *Adalékok a hazai és külföldi iskolázás történetéhez a XV. és XVI. században* (Sz 1875). Daxer Gy., *A külföldi iskolázatás hatása a hazai protestáns nevelésügy fejlődésére* (Békéscsaba 1909, irodalommal). Veress E., *A Sennyey-fiúk külföldi iskolázatása* (Sz 1915; Bécs, XVII. sz.). Hajnóczi R. J., *Lőcsei tanulók külföldön a XVI. és XVII. században* (Magyar Paedagogia 1917). S. Szabó J., *Tudományos peregrináció a reformáció korában* (PSz 1938). Lukinich I., *Adatok a magyar külföldi iskolázás történetéhez* (KEkv). Idevágó kisebb adatokat közöltek Faber M., 1562 (TT 1899, 180). Balló I., 1593 (TT 1899, 383). Kemény L. (TT 1891, 508).

A magyarországi tanulók külföldi egyetemjárásáról teljes és végleges képpel még ma sem, de az alább id. elég kiterjedt kutatások nyomán bő részletismeretekkel bírunk. A már XV. századi hagyományokat folytató bécsi és krakkói egyetemi kapcsolatokra jó anyagot hoz a *Magyarországi tanulók külföldön* c. sorozatban Schrauf K., *Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen* (Bp 1892), u. ő, *A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve, 1453—1630* (Bp 1902), és u. ő, *A krakkói magyar tanulók háza lakóinak jegyzéke, 1493—1558* (Bp 1893). Újabban: Barta I., *L'Université Charles de Prage et la Hongrie* (RHC 1948), és u. ő, *Ungarn und die Wiener Universität im Jesuitenzeitaller* (Bp 1937, kny. BÉ), amihez az ellenreformáció tekintetében figyelembeveendő még Relković N., *A gráci egyetem legrégibb magyar hallgatói, 1586—1640* (Bp 1933, kny.). Fr. Kronos, *Geschichte der Karl Franzens Universität in Graz* (1886).

A német egyetemek közül hazai reformátorok első csoportjainak kiképzésében döntő, de utóbb (az evangélikusokra szorítkozva) sem elhanyagolható szerepet játszó wittenbergi egyetem magyar kapcsolataira: Bartholomeides J., *Memoria Ungarorum, qui in universitate Vitebergensi... studia confirmarunt* (Pest 1817). Révész I., *Magyar tanulók Wittenbergben, 1522—1650* (MTT VI.). Koncz J., *A wittenbergi akadémián a XVI. században tanult magyar ifjak latin versei* (ITK 1891), továbbá az *Album Academiae Vitebergensis* (II. 1894; névsor 1502—1602) mellett Thury J., *A wittenbergi magyar tanulók anyakönyvéből* (PSz 1908), továbbá Pronay D.—Stromp L.

Magyar Evang. Egyháztört. Emlékek (Bp 1905, benne a Wittenbergben lelésszé avatott magyarok jegyzéke, 1541—1610). Závodszy L., *Thurzó Imre gr. wittenbergi rektorsága* (Bp 1912). Asztalos M., *A wittenbergi egyetem magyarországi hallgatóinak névsora, 1601—1812* (MPE XIV. Bp 1930), u. ő, *Személyes vonatkozású adatok a wittenbergi egyetem magyar hallgatóiról, 1554—1750* (EM 1931), u. ő, *A wittenbergi egyetem és a magyarországi kálvinizmus* (BÉ 1932), és u. ő, *A wittenbergi egyetem magyar hallgatóinak nyelvismerte a XVI. században* (EPhK 1934); ezekre helyreigazítások: Révész I. (Sz 1934, 258). Szabó G., *Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg, 1555—1613* (Halle 1941). A többi német egyetemre: Zoványi J., *Adatok a heidelbergi egyetem magyar hallgatóinak névsorához* (PSz 1904), és u. ő, *Magyarországi ifjak az Odera melletti frankfurti egyetemen* (PSz 1889). Révész I., *A jénai egyetemen tanult magyarok s erdélyiek névsora, 1550—1850* (MTT IX.). Haan L., *Jena Hungarica, sive memoria Hungarorum a tribus proximis saeculis Acad. Ienensi adscriptorum* (Gyula 1858). Mocos Gy., *Magyarországi tanulók a jénai egyetemen* (Bp 1890).

A svájci és hollandiai egyetemek magyar diákjaira: Révész I., *A baseli egyetemen tanult magyarok névsora, 1600—1852* (MTT IX.). Antal G., *A utrechti és leideni egyetemeken járt magyar ifjak névjegyzéke* (Prot. Egyh. és Isk. Lap 1888). Segesvári L., *Magyar református ifjak az utrechti egyetemen* (Debrecen 1935). Miklós Ö., *A groningeri egyetemen tanult magyarok névsora* (Pápa 1917), és u. ő, *Magyar diákok a leideni Staten Collegeben* (kny. Theol. Szemle 1928). Hellebrandt Á., *A franekeri egyetemen tanult magyarok, 1623—1790* (TT 1886—1887, 3 közl.), és más vonatkozásban u. ő, *Olmützben tanult magyarok, 1590—1664* (TT 1888).

Az olasz egyetemeken régi nyomokba lépő törökkori magyar diákokra: Veress E., *A páduai egyetem magyarországi tanulójának anyakönyve és iratai, 1264—1864* (Bp 1915), u. ő, *A római Collegium Germanicum et Hungaricum magyarországi tanulójának anyakönyve és iratai, 1559—1917* (Bp 1917), és u. ő, *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai, 1221—1864* (Bp 1941). Az angliai diákokra ld. Trócsányi B., *Magyar ref. teológusok Angliában a XVI. és XVII. században* (Debrecen 1944).

h) Költészet és irodalom

Az irodalomtörténet részletes anyagára nézve, melyből itt, illetve egyes további szakaszokban szétosztva, csak a történelmi (társadalmi, politikai) szempontból fontosabb mozzanatokot emeljük ki, általában utalunk az összefoglaló munkákra: Toldy F., *A magyar nemzeti irodalom története* (I. Pest 1864, jobb kiadás: 1872), u. ő, *Magyar költők élete* (Pest 1870), és u. ő, *Irodalmi arcképek és szakaszok* (Bp 1873). Beöthy Zs., *A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése* (I. Bp 1877). Horváth C., *A régi magyar irodalom története* (Bp 1899), s legújában Pintér J., *Magyar irodalomtörténete* (hasznos bibliográfiával), II. *A magyar irodalom a XVI. században* (Bp 1930). A reformátorok és hitvitázók irodalmi tevékenysége következtében az egykorú irodalom és a reformáció története szorosan egybekapcsolódik, a fenti művek tehát az utóbbira is sok adalékot tartalmaznak.

Általános jellegű problémákat vizsgáló tanulmányok: Ferenczi Z., *A magyar protestantizmus irodalomtörténeti jelentősége* (PSz 1917). Thienemann T., *XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei* (ITK 1922—1923). Kerecsényi D., *Elvi kérdések a régi magyar irodalomban* (M 1923), és u. ő, *Kolostor és humanizmus Mohács után* (MT 1936). Waldapfel I., *Huma-*

nizmus és nemzeti irodalom (IT 1933). Varjas B., *Az irodalmi élet sorskérdései Mohács után, 1526—1550* (MT 1936). Gerézdi R., *Irodalmi nyelvünk kialakulásáról* (MSz 1948). Ld. még Szilády J., *A magyarországi tót protestáns egyházi irodalom, 1517—1711* (Bp 1939).

A XVI. századi, főleg főpapok, nagyurak és udvari historikusok által képviselt humanista latin irodalomra, elsősorban a történetírára és nemzetközi kapcsolataira ld. az elbeszélő források anyagát. Hegedüs I., *Humanista hagyományok a XVII. században* (Beöthy Zs.—Badios F., *Magyar irodalomtört.* I. Bp 1906). Juhász K., *Dudich András tanulói* (TSz 1926). Faludi J., *Dudich András és a francia humanisták* (kny. M 1928). P. Costil, *André Dudith* (Paris 1929). Eckhardt S., *Magyar humanisták Párisban* (M 1929). Trencsényi-Waldapfel I., *Erasmus és magyar barátai* (Bp 1941). Vargha A., *Iustus Lipsius és a magyar szellemi élet* (Bp 1942).

A humanista irány mellett, a reformáció terjedésével együtt jelentkeznek a szélesebb rétegekhez szóló, magyarnyelvű történetírás kezdetei is, melyek felfogásban sem azonosak többé Verancsics vagy Istvánffy műveivel. Heltai Gáspár e téren is jelentős munkássága (299. l.) mellett, inkább mint kezdeményezés érdekes Bencédi Székely István (Krakkóban tanult, franciskánusból lett prédikátor) forrásértékkel nem bíró, száraz világtörténeti vázlata (1557-ig): *Chronica ez világnak jeles dolgairól* (Krakó 1559). Újabb kiadás: Toldy F., *Tizenhatodik századbeli magyar történetírók* (Pest 1856). Zsilinszky M., *A magyar nemzeti történetírás kezdete* (Sz 1878). A magyar történeti emlékirás szintén e korból, s részben polgárok tollából maradt első darabjait az egyes szakaszok élén, az elbeszélő források közt soroljuk fel, így Mindszenti Gábor följegyzéseit Zápolya életének utolsó szakaszáról (272. l.) Martonfalvai (Lacza) Imre egykori íródeák írását (272. l.), Bornemisza Tamás budai polgárét a főváros vesztéről, 1541 (272. l.), Borsos Sebestyén, marosvásárhelyi iparos krónikáját (291. l.).

A korra jellemző vallásos irodalom prózai műfajai közül a bibliafordításokra az előzőkben (a reformáció elterjedésénél) már említett részletek mellett: Trócsányi Z., *A XVI. század magyar bibliafordítói* (PSz 1937). A nagyrészt ezopusi anyagot használó, de a kor társadalmi törekvéseit néha igen világosan kifejező meseirodalomból Heltai Gáspár külön (299. l.) id. érdekes szövege mellett említhető még Pesti Gábor, *Esopus fabulái* (Bécs 1536). Újabb kiadása: Toldy F., *Magyar prózairók a XVI. és XVII. századból* (I. Pest 1858). Waldapfel J. *Pesti Gáborról* (IT 1935, 2 közl.) Imre S., *A néphumor a magyar irodalomban* (Bp. 1890). Az itt részletesen nem vizsgált széphistóriákra, stb., köztük Boccaccio novelláinak egykorú átdolgozásaira: Imre S., *Az olasz költészet hatása a magyarra* (BpSz 1879) és Visnovszky R., *Széphistóriáink olasz-latin csoportja* (Bp 1907).

Az egykorú drámairodalom anyagára: Alszeghy Zs., *Magyar drámái emlékek a középkortól Bessenyei-ig* (Bp 1914, szövegek). Áttekintő képet ad Bayer J., *A magyar drámairodalom története* (I. Bp 1897) és Beöthy Zs., *A magyar dráma kezdete* (Beöthy Zs.—Badios F., *A magyar irodalom tört.* I. Bp 1906). A protestáns iskoladramát illetően a reformátor Stöckel Lénárt próbálkozásaira: Ábel J., *A színügy Bártján a XV. és XVI. században* (Sz 1884). Erdélyi kísérletek: Ferenczi Z., *A kolozsvári színház és színház története* (Kolozsvár 1897). Társadalmi szempontból érdekes Sztárai Mihály reformátornak két, nyers népies humorral írt komédiája: a *Papok házasságáról* szóló töredék: *Comoedia de matrimonio sacerdotum*, valamint az *Igaz papságnak tüköre* (egykorú kiadása: Magyaróvár 1559, Huszár Gál-

nak Oláh Miklós és a katolikus törekvések ellen írt bevezető soraival). Mindkettőt kiadta, bevezetéssel, Szilády Á. (RMKT IV.). A Sztárai útját folytató, társadalomtörténetileg még érdekesebb *Válaszúti komédiát* és a *Balassi Menyhárt árultatását* alább (300. l.) külön idézzük.

A XVI. századi verses szövegek igen használható kiadása, Szilády Á. (majd Dézsi L.) jegyzeteivel: *Régi Magyar Költők Tára* (az alábbiakban: RMKT, II—VII., Bp 1880—1930).

A korabeli epika történeti szempontból is legfontosabb termékei a históriás énekek, melyekben vándor lantosok, a középkori énekmondók utódai adtak elő egykorú, vagy korábbi eseményeket, főleg vitézi tetteket. Irodalomtörténeti vizsgálatukkal először Toldy F. próbálkozott, *A magyar tört. költészet Zrinyi előtt* (Bécs 1850), u. ez átdolgozva: *A magyar költészet története* (Pest 1867). A kéziratban megmaradt énekek (nagyreszük elveszett) komolyabban meginduló gyűjtésének eredményét adja Thaly K., *Régi magyar vitézi énekek* (Pest 1864), Adalékok (Bp 1872), *Ismeretlen históriás énekek a XVI. és XVII. századból* (Sz 1871, 7 közl. a Decsy-kódexből), valamint, a RMKT mellett, Kanyaró F., *A Brassai-kódex históriás énekei* (TT 1896, benne a Szebeni polgárének: egy halálraítélt polgár búcsúja az élettől). Káldi Gy., *XVI—XVII—XVIII. századi magyar történeti énekek* (Bp 1897). Az egykorú kiadásban megjelenteket felsorolja a RMK. Egybeállításuk: Zsilinszky M., *A magyar nemzeti történetírás kezdete* (Sz 1878). A kéziratokra útmutatást ad: Erdélyi P., *Énekeskönyveink a XVI. és XVII. században* (MK 1899). Ált. ismertetés keretében a lantosok, literátusok társadalmi helyzetét is megvilágítja, s kiemeli protestáns hazafias-népies vonásaikat u. ő, *A XVI—XVII. századi magyar történeti énekek* (MK 1886). Pintér J., *A históriás énekek művelődéstörténeti vonatkozásai* (Bp 1903). Az énekek dallamairól: Fabó B., *A magyar népdal zenei fejlődése* (Bp 1908). Bartalus I., *A magyar palotás zene eredete* (Sz 1892). Szabolcsi B., *A XVI. századi magyar históriás énekek és zenéjük* (ITK 1931). A fontosabb énekeket az egyes szakaszok forrásai közt említjük. Tinódi Sebestyén irodalmát ld. 273. l.

A kor érdekes dokumentumait nyújtja a protestáns tanító és feddő költészet, melynek alaphangját a reformáció vallási-társadalmi törekvései, és a hazára zúdult ellenségek csapásai határozzák meg (bűntudat). E szempontból jelentősek Farkas András, *A zsidó és magyar nemzetről* (1538, RMKT II), a két nép sorsa közt párhuzamot vonva Szapolyai János politikáját helyesli; s méginkább Szkhárosi Horvát András (tállyai ref. prédikátor) 1542—1549 közt írt bátor hangú, hazafias-népies versei (RMKT II), melyekben az igazságtalan fejedelmek, pénzsóvár, parasztokat nyomorító urak és papok ellen is szót emel. — A háborús szenvedések tükröződnek az ugyancsak hazafias jellegű, ú. n. jeremiádokban, a vallásos lírában is, így Szegedi Kis István énekeiben (RMKT VI), köztük hálaadása a török rabságból való kiszabadulásáért, meg *A magyaroknak siralmas éneke a tatár rablásáról*, 1566. — A kor sajátos darabjai közé tartoznak a házasságról szóló énekek is, így Tar Benedek prédikátor *Házasságról való dicsérete*, 1541 (RMKT II), valamint egy névtelen által egy nagyszombati polgár esküvőjére írt *Házások éneke*, 1548 (RMKT IV).

Az egykorú vallásos irodalom másik, még gyakoribb műfajáról, a zsoltárköltészetéről (eleinte puszta fordítás, majd önállóbb, verses feldolgozás) összefoglaló ismertetést ad Farkas L., *Zsoltárköltészetünk Szenczi Molnár A. előtt* (PSz 1898) és Császár E., *A magyar protestáns zsoltárköltészet a XVI. és XVII. században* (ITK 1902). Rupp K., *A tizenhatodik század*

vallási irodalmából (Bp 1898). Erdélyi P., *Énekeskönyveink a XVI. és XVII. században* (kny. MK 1899). V. Nagy J., *Az unitáriusok énekeskönyveiről* (KM 1871). Kanyaró F., *A legrégebb unitárius énekeskönyvekről* (MK 1895). Jakab E., *Adatok énekeskönyveink bibliographiájához* (MK 1882). — A részletes irodalomból: Erdélyi P., *Gálszécsi István és énekeskönyvének töredéke, 1536* (MK 1887). Péter M., *Gálszécsi I. működésének első nyomai* (PSz 1913). Szegedi Gergelyről Szilády Á. (RMKT VI), aki énekeskönyvét (1569) hű másolatban újra kiadta (Bp 1893). Barta J., *Szegedi G. és énekeskönyve* (PSz 1899). Sztripszky H.—Alexics Gy., *Szegedi G. énekeskönyve XVI. századbeli román fordításban* (Bp 1911, az 1570—1573 közt Nagyváradon nyomtatott latinbetűs, ú. n. Todorescu-töredék kiadása, bevezetéssel és irodalommal). Jakab E., *Bogáthi Fazekas Miklós* (KM 1880). Dézsi L., *Bogáthi Fazekas M. élete és költői működése* (Bp 1895). A katolikusok sorából Péchy Ferenc plébános régies énekeit kiadta Széchy K., *Adalékok a régibb magyar irodalomhoz* (ITK 1896). Bartha J., *A magyar kath. énekköltészet a XVIII. századig* (Ksz 1901). A zenére: Bartalus I., *Magyar egyházak szertartásos énekei a XVI—XVII. században* (Pest 1869). G. Brandsch, *Kirchliche Passionsmusik in Siebenbürgen* (Beiträge ... Teutsch, Nagyszeben 1922). Szabolcsi B., *A XVII. század magyar világi dallamai* (Bp 1951).

Az egykorú, a katolikus és protestáns papság által egyaránt üldözött s nagyrészt elveszett virágénekekre: Erdélyi P., *A virágénekek* (ET 1899). A felvidéki főnemes származású, de kalandos éveivel, Esztergom alatti elestével is a lírai verseiben megénekelte végvári életéhez kapcsolódó Balassa Bálint (1551—1594) költeményeit kiadta Szilády Á. (Bp 1879), és újabban Dézsi L. (Bp 1923); a Balassa-kódexet nemrég kiadta az Akadémia megbízásából Varjas B. (Bp 1944). A bő irodalomból: Erdélyi P., *Balassa B.* (Bp 1899). Illésy J., *Balassa Bálint Annája* (Sz 1898; a vitás kérdés tisztázása Károlyi Á., stb. ellenében); u. ő adatokat hoz Balassa életéhez (ITK 1895 és 1903), u. ő, *Balassa B. lakodalma* (EPhK 1896). Zolnai B., *Balassi és a platonizmus* (kny. M 1928). Újabb életrajz: Eckhardt S., *Balassa B.* (Bp 1941), és (utána előkerült új iratanyag felhasználásával) u. ő, *Az ismeretlen Balassi B.* (Bp 1943). Németh Gy., *Balassa B. és a török költészet* (MSz 1948). A legújabb kiadás (levelekkel, sok facsimilével: Eckhardt S., *Balassi Bálint összes művei* (I. Bp 1951).